No. १२८६

Title विधि विचार:

Author ×

Extent ५४ Age ×

Subject न्याय वैशेषिक°

विधी विचार:

विधिवाद:

१२८६

विधिवाद १६००

ॐ गणेशाय नमः॥ ओदनकामः पचेत् स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिवाक्यं पाकयागादौ प्रवर्तकं तस्य
च तत्प्रवर्तकत्वं न साक्षात् अश्रुतस्याज्ञानात् ततोऽप्रवृत्तेः किन्तु स्वजन्यज्ञानद्वारेति तस्य प्रवर्तकज्ञानजनक
त्वोपपत्तये प्रवर्तकज्ञानविषय एव लिङादेः शक्तिरिति सर्वैरेवाभ्युपगम्यते॥ प्रवर्तकञ्ज्ञानं च कृते
चिकीर्षाद्वारा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वानां ज्ञानं॥ इष्टसाधनत्वबलव
लवदनिष्टाननुबन्धित्वयोर्ज्ञातेऽपि कृत्यसाध्यतया ज्ञाते चिकीर्षाप्रवृत्त्योरनुदयात् कृतिसाध्य
ताज्ञानस्य तद्धेतुता स्वीक्रियते॥ चिकीर्षा च पाकेन कृत्या साधयामीत्याकारिका कृतिसाध्यत्वप्रका
रिकेच्छा तस्याश्च पाकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छात्वेन साक्षादेव तादृश
कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यता॥ अनुमानधर्मितावच्छेदकवत्कृतिसाध्यता
ज्ञानेन चिकीर्षायाम् अनुमानतास्त्वनुमानधर्मितावच्छेदकान्तर्भावः॥ प्रत्यासत्तिश्च कार्यकारणयोः
सामानाधिकरण्यमिति नैकपुरुषीयज्ञानादन्यपुरुषीयचिकीर्षोत्पत्तिः॥ अपि च तद्धर्मावच्छिन्न
विशेष्यताकेष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धर्मप्रकारकेच्छां हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपाकत्वादि

धर्मितावच्छेदककेष्टसाधनताज्ञानादेव तत्प्रकारकचिकीर्षासंभवेन किं कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातंत्र्येण हेतु-
तया॥ यत्र तु शुद्धपाकत्वादिकं धर्मितावच्छेदकीकृत्येष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं चावगतं तत्र कृतिसा-
ध्यत्वप्रकारकपाकादिगोचरेच्छा न जायत एव॥ शुद्धघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनत्वग्रह-
दशायां घटो नील इत्यादिज्ञानसत्त्वेपि नीलो घटो भवत्वित्याकारकेच्छावत्॥ यत्तु पाकत्वावच्छि-
न्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्यैव पाकत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति हेतुता किं तु कृतिसाध्यपाकत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य कृतिसाध्यपाकत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतापि तदनुगमकोपि २६
कृतिसाध्यः पाक इष्टसाधनमित्यादिज्ञानदशायां पाकत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानता-
दृशकृतिसाध्यताज्ञानघटितसामग्रीबलादेव कृतिसाध्यपाकत्वादिप्रकारकेच्छासंभवात् कृतिसा-
ध्यत्वेन पाकादिगोचरेच्छां प्रति पाकः कृतिसाध्य इत्यादिज्ञानस्यैव हेतुताकल्पनमुचितं॥ कृति-
साध्यपाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानहेतुतापेक्षया लाघवात्॥ न च तादृशेष्टसाध-
नताज्ञानस्यापि स्वतन्त्रहेतुतायाः कल्प्यमानतया न लाघवावकाश इति वाच्यं॥ चिकीर्षाना-

विधिवा०
२
2

त्मकपाकत्वादिप्रकारकेच्छानुरोधेन कृतमस्यापाकत्वादिप्रकारकेच्छं प्रति तदवच्छिन्नविशेष्यके
ष्टसाधनताज्ञानहेतुत्वेनैवोपपत्तेश्चिकीर्षायामिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वं नेत्यः
कल्पनात्। न च तत्तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानत्वे
नात्मनिष्ठमतासत्ताहेतुत्वोपगमे प्रकारभेदेनानन्तकार्यकारणताप्रसंग इति प्रकारतासं
बन्धेनेच्छां प्रति धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतावाच्या॥ इत्थं च कृतिसा
ध्यपाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन कृतिसाध्यत्व
विशिष्टपाकत्वत्वमत्वेन तादृशविशिष्टधर्मप्रकारकेच्छायां तादृशेच्छं प्रति हेतुत्वेनैवोपपत्तेरि
ति किं पाकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुतयेति वा
च्यं। यत्र कृतिसाध्यत्वे पाकत्वं च स्वरूपमेव धर्मितावच्छेदकं कृत्वेष्टसाधनताज्ञानं तत्र
कृतिसाध्यः पाको भवत्वित्याकारिकेच्छावारणाय पाकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकृ
तिसाध्यत्वादिप्रकारताकेच्छां प्रति कृतिसाध्यत्वादिप्रकारतानिरूपितपाकत्वाद्यवच्छिन्न

२

विशेष्यतानिरूपितेष्टसाधनत्वप्रकारताशालिज्ञानत्वेन कृतिसाध्यत्वप्रकारतानिरूपित
विशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनेच्छां प्रति तत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वाभिमते
ष्टसाधनत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन तज्ज्ञानत्वेनैव वा हेतु
तायामवतावाच्यतयातस्याश्चोभयवाप्यसिद्धतयातदपेक्षयालाघवेन कृतिसाध्यत्वेन
पाकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकेच्छां प्रति पाकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानत्वे
न कृतिसाध्यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनेच्छां प्रति तादृशसं
बंधेन तज्ज्ञानत्वेनैव वा हेतुतायाः कल्पयितुमुचितत्वात् ॥ चिकीर्षासामग्री यत्र प्रतिबं
धिका तत्र पाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टतादृशकृतिसाध्यताज्ञा
नत्वेन प्रतिबंधकताकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनता
ज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वकल्पने लाघवाद्धर्मितावच्छेदकेष्टसाधनताज्ञानस्य
चिकीर्षाहेतुत्वकल्पनमेवोचितमित्यपि न साधु ॥ यत्र चिकीर्षासामग्री प्रतिबंधिका त

विधि. २
3

ञ्चेतदनात्मकेच्छासामग्र्यामपि संभवेन तत्तस्या एव प्रतिबंधकत्वेनोपपत्तौ कृतिसाध्यता
ज्ञानस्य सामग्रीप्रतिबंधकतायां कोप्यानिवेशादिति ॥ तदसत् ॥ यथा शुद्धघटत्वाद्यव
च्छिन्नधर्मिकासिद्धत्वज्ञानदशायां नीलघटत्वादिनेष्टसाधनताज्ञानात्तादृशधर्मप्रका
रिकेच्छा जायते तथा शुद्धपाकत्वादिना सिद्धत्वग्रहदशायां कृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेणे
ष्टसाधनताज्ञानात्तादृशरूपेणेच्छा भवतीति सर्वानुभवसिद्धं ॥ एवं च शुद्धपाकत्वाद्य
वच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादपि तादृशकृतिसाध्यताज्ञानसहकृतात्कृति
साध्यपाकत्वादिप्रकारकेच्छा यदि जायते तदा शुद्धपाकत्वावच्छिन्नधर्मिकासिद्धत्वग
हदशायां कृतिसाध्यपाकत्वादिनेष्टसाधनताज्ञानादिव शुद्धपाकत्वेनेष्टसाधनता
ज्ञानादपि कृतिसाध्यताज्ञानसहकृताच्चिकीर्षापत्तिरिति कृतिसाध्यपाकत्वादिरूपे
णेष्टसाधनताग्रहस्यैव तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुत्वमंगीकार्यं ॥ न च शुद्धपाकत्वा
द्यवच्छिन्नधर्मिकासिद्धत्वग्रहदशायां कृतिसाध्यत्वज्ञानासहकृतेन शुद्धपाकत्वा २

घवच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञाने नैवेच्छा न जन्यते तत्सहकृते न जन्यत एवेति वा
च्यं ॥ अनुभवविरोधात् तत्र फलस्वीकारे तादृशासिद्धत्वज्ञानाभावसहितस्वरूपायतता
वच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानरूपाया इच्छासामग्र्याः प्रतिबंधकतया दर्शित
स्थले ज्ञानोत्पत्तिवारणामंगभकाज्ञाद् तादृशासिद्धत्वज्ञानाभावमनंतर्भाव्य कृतिसाध्य
ताकत्वावच्छिन्नधर्मिकासिद्धत्वज्ञानाभावसहितकृतिसाध्यताज्ञानसहकृतेष्टसा
धनताज्ञानरूपचिकीर्षासामग्र्यास्तान प्रतिबंधकताकल्पने गौरवाच्च ॥ नन्वेवन्न
तेपि स्वरूपायत्तावच्छिन्नधर्मिकासिद्धत्वज्ञानाभावाघटितायाः कृतिसाध्यताकत्वावच्छि
न्नधर्मिकासिद्धत्वज्ञानाभावसहितकृतिसाध्यताकत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञा
नरूपचिकीर्षासामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्यावश्यकल्पनीयतया सामग्र्यामिति वाच्यं ॥ एतादृश
सामग्र्याः कारणकूटघटितायाः प्रतिबंधकत्वापेक्षया कारणत्रयघटितायास्तादृश
सामग्र्या विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबंधकताद्वयस्यात् ॥ यत्तु

विधि.

४

५

मत्लिकारेणाभिहितं ॥ न च कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनता । अपि तु सुहेतुपाकत्वेनैव त
था चेत् कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनताग्रहे विशेषदर्शिनां न संभवतीति सुखपाकत्व
नेष्टसाधनताज्ञानमेव ताद्दशकृतिसाध्यताज्ञानसहितं तच्चिकीर्षाकारणं संगीकार्यं
पाकं वह्निना साधयामीत्याकारकं वह्न्यादिसाध्यत्वप्रकारकं एवापि सुखपाकत्वावच्छि
न्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानादेव वह्निसाध्यः पाक इत्यादिज्ञानसहितादुत्पद्यते न तु व
ह्निसाध्यपाकत्वादिनेष्टसाधनताज्ञानादिति तेन रूपेणेष्टसाधनताविरहेपि न क्ष
तिरिति ॥ तदपि न चारु ॥ यतः कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नेष्टसाधनत्वग्रहो हेतुरिति
न ह्यमोघेन तादृशरूपेणेष्टसाधनतानवच्छेदकतया तदसंगतेः स्यादपि न तु कृतिसाध्यपा
कत्वावच्छिन्नाविशेष्यताकेष्टसाधनताग्रहो हेतुरिति नाहितदनवच्छेदकस्य तत्त्वाज्ञाने विशे
ष्यतावच्छेदकत्वमपि न संभवति । धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनावगाहि
नोपि स्वधर्मितावच्छेदकज्ञानसंभवात् ॥ अत एव घटत्वादिना जलाहरणादिसाध ४

नतायाव्यभिचारेणासंभवेऽपि जलाहरणादिसाधनताज्ञानाद्दूरत्वादिप्रकारकेच्छाविशेषदर्शी
नामनुभवात् ॥ यदि च धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहीष्टसाधनताज्ञान
स्य हेतुत्वे द्रव्यत्वादेर्जलाहरणादिसाधनतातिप्रसक्तत्वग्रहेऽपि जलाहरणार्थिनो द्रव्य
त्वादिप्रकारकेच्छापत्तिस्तत्र तन्मप्रसिद्धद्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन तत्साधनताग्रहसंभवा
दिति चेद्व्यक्तेतदप्रसिद्धधर्मनिष्ठानतिरिक्तवृत्तित्वरूपपर्याप्तसाधनतावच्छेदकत्वग्रहस्य
ष्टप्रकारकेच्छाहेतुः गौरवे कृतिसाध्यपाकत्वादेः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वासं
भवेऽपि तादृशावच्छेदकत्वस्मादृतत्वादिति न काचिदनुपपत्तिरिति ॥ मैवं ॥ यत्र कृतिसाध्यपाकत्वे
नेष्टसाधनत्वं न तु कृतिसाध्यत्वं च गृहीतं तेन तु कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं गृहीतं त
त्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरनुभवसिद्धतया चिकीर्षायाः पाकत्वावच्छिन्नत्वेन तादृशकृतिसाध्यता
ज्ञानसहितेष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाजनकत्वमवच्छेदकं न वेति नु ॥ स्ववृत्तिसाध्यत
प्रकारकेच्छैव प्रवृत्तिहेतुः स्ववृत्तिसाध्यताज्ञानात्तदुत्तरोत्पत्तेरीयवृत्तिसाध्यताज्ञाना तत्प्रका

विधि. ५
5

रवेष्टासंभवेप्यप्रवृत्तेः॥ एवं फलोपधानात्मकसाधनताप्रकारिकाया एवेच्छायाः प्रवृत्ति
हेतुत्वमुपेयं न तद्योग्यत्वप्रकारिकायास्तस्याः कृतिसंचारशरीरे वैशेषिमेतल्लेशानामप्यस्मा
दादिकृतेः इति तेन स्वकृतियोग्यतया ज्ञाते समंगले॥ एवं च फलोत्पत्तेः प्रागफलोप
धानस्य सत्वेऽनिष्टमप्यासंभवात्तन्निश्चयसाधारणं स्वकृतिफलोपधानज्ञानमेव
कृतिकारणं चिकीर्षाकारणं वाच्यं॥ अत एव कृतिसाध्यताज्ञानाभावकारणतेन
ग्रहकारेण गौरवमाशंकितं॥ कृतिसाध्यताज्ञानस्यान्निश्चयत्वेन हेतुत्वे तत्रैवा
वच्छेदकगौरवान्तरसंगतेः तथा च कृतिसाध्यपाकत्वधर्मितावच्छेदकेष्टसाधनता
ज्ञानस्य नत्वपात्वसंभवः॥ धर्मितावच्छेदकांशे संशयसाधारण्यानुभवविरुद्धतया तादृ
शेष्टसाधनताज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वांशे संशयसाधारण्ययोगादित्याशुद्ध्यानुपाकत्वावच्छि
न्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानमेव कृतिकारणं चिकीर्षाकारणं वाच्यमिति प्राहुः॥
अपरेतु उपाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादपि चेत्कृतिसाध्यपाक ५

त्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छातोऽविलक्षणेच्छोत्पद्यतेतदाशुद्धपाकत्वावच्
च्छिन्नधर्मिकसिद्धताज्ञानदशायांकृतिसाध्यताज्ञानसहितात्शुद्धपाकत्वावच्छिन्नविशे
ष्यकेष्टसाधनताज्ञानादिच्छानजायतेकृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नेविशेष्यकतज्ज्ञानान्नु
यतइतिकथमुपपद्यतामशुद्धपाकत्वादिप्रकारकेच्छात्वस्यतादृशसिद्धत्वज्ञानप्रतिब
ध्यतावच्छेदकत्वेनतत्सत्वेशुद्धपाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादिच्छेच्छी
कीयते।।पाकत्वप्रकारकेच्छात्वस्यतत्पालेकृतिसाध्यपाकत्वेष्टसाधनताज्ञानादच्छित ने
दनेनत्वासंरूपतेईश्वरत्वादितिचेन्न।।शुद्धपाकत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानज
न्यायांचिकीर्षायांपाकोभवतित्याकारकेच्छासाधारणीशुद्धपाकत्वादिप्रकारतानिरूपिता
पविशेष्यतास्वीक्रियतेशुद्धपाकत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानघटितताहृशविशे
ष्यतानियामकसामग्र्यात्मादृशचिकीर्षीयरवकालेवश्यसत्वात्।एवंचपाकत्वान्यधर्मप्रकार
तानिरूपितविशेष्यतायाः पाकःसिद्धइत्येतादृशज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतयातादृशाचि

वीर्यमास्तत्त्वप्रतिबध्यत्वमव्याहतमेव॥ तस्याः पाकव्यतिरिक्तवृत्तिसाध्यत्वप्रकारे त्वेपि तत्प्र
कारत्वानिरूपितपाकोभवत्वित्याकारकेच्छासाधारणविशेष्यतावत्त्वात्तत्साध्यपाक
त्वादिप्रकारकेष्टसाधनताग्रहजन्यचिकीर्षापत्ततादृशविशेष्यतानभ्युपगमात्तस्या
स्तादृशसिद्धत्वज्ञानाप्रतिबध्यत्वान्न कोपिदनुपपत्तिः॥ केचित्तु॥ तद्धर्मविशिष्टेनधर्मि
केष्टसाधनताधीप्रयोज्येच्छानिरूपितोद्देश्यता स्वसमानाधिकरणविधेयतावि
शेषोनुभवसिद्धः॥ अतएवपाकसाध्यं भोजनंभवत्वित्याकारकेच्छानिरूपिततादृशवि
षयतायाः पाकादावभावात्तादृशेच्छावत्त्वेपाकमिच्छामीत्याकारेण न प्रत्ययः॥ तत्र पाका
दिमुख्यविशेष्यकत्वमेवतादृशप्रत्ययविषयो न तु [illegible] विषयतेतिवाच्यं॥
ग्रामोमत्स्वत्ववान्भवत्वहंसुखीस्यामित्याकारकमिच्छ ग्रामादिमुख्यविशेष्यकेच्छा
दशायांग्राममिच्छाम्यात्मानमिच्छामीत्याकारकप्रतीत्यापत्तेः॥ स्वत्वमिच्छामि सुखमि
च्छामीत्यादिप्रत्ययानुपपत्तेश्च॥ नहितादृशेच्छायां स्वत्वसुखयोर्मुख्यविशेष्यताग्रामाद्यं

षे विशेषणतयैव तदुल्लेखात्॥ ननु घटाभेदस्त्वं भवतु ममकुठत्वं भवत्वित्याकारकेच्छातो प्रदर्शिताकाशि
का पीवा चेन्मध्यात्तु भवाप्त्याप्रसंगात्॥ अतएवोपादानप्रत्यक्षस्येच्छाजनाप्रवृत्तिहेतुतामतस्य
सं भवद्वृत्तिकता घटादिसाधनकवपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ घटादिमत्त्वेन कपालादिविशेष्यके
पापादवघटादिमत्त्वेन कपालादिप्रत्यक्षस्यतन्मते कारतयासिद्धविशेष्यकेच्छानभ्युपगमेन त
दनुपपत्तेः॥ नहि तत्र कपाले घटो भवत्वित्याकारकेच्छा उपादानप्रत्यक्षकारतासंभवः॥ घट
स्यासिद्धत्वात्तथापि कपाले च टङ्कत्याकारक प्रत्यक्षस्य विशेष्यासन्निकर्षेऽसंभवाद्घटादिमत्त्वेन
कपालादिविशेष्यकस्यैव प्रत्यक्षस्य घटादिसाधकप्रवृत्तिहेतुतया तन्मतेकविशेष्यकत्वेन त
स्य घटादिविशेष्यकेच्छाहेतुत्वासंभवात्॥ ननु घटो मे भवत्वित्याकारकघटामादिसमुदायवि
शेष्यकेच्छापादप्यामादिविशेष्यके घसाधनतातानातनाद्देशेच्छायांसत्त्वादेः तदुपमुद्देश्यतारूप
साधनताया न विशेष्यतापादवतादृशविषयतानियामकत्वात्॥ यदिच्छाम सत्त्वत्वादि धर्मि
केष्टसाधनतानानानानदयामेस्वत्वं भवत्वित्याप्याकारिकैव सा स्यात्तदाकारकेच्छापात्ताद

तहा २

विधि॰

१

शेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति वाच्यं ॥ यथा घटः इष्टसाधनमित्याकारकज्ञानसहकृतेन घट-
वत्कपालमित्याकारकोपादानप्रत्यक्षेण कपालं घटवद्भवत्वित्याकारकोपादानगोचरेच्छाजन्य-
ते तथा स्वत्वमिष्टसाधनमित्याकारकज्ञानस्यालाभः तेन स्वत्ववान्भवामहं इत्याकारकज्ञानेनैव
तथाविधेच्छाजननात् ॥ अस्तु वेष्टसाधनीभूतस्वत्ववान्भवाम्यहं इत्याकारकज्ञानमेव तादृशे-
च्छाजनकं ॥ एतेन स्वत्वादिमुख्यविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य तादृशेच्छाहेतुत्वे तत्र स्व-
त्वमुख्यविशेष्यताविरहप्रयोजकस्य हेतुत्वे च तथा नियमेन स्वत्वं भवत्वित्याकारकेच्छाप्रसंग
इति निरस्तं ॥ अथ वा इष्टताख्यविलक्षणविषयतापन्नद्वितीयार्थत्वं संभवः ॥ कपाले घट-
वद्भवत्वित्याकारकेच्छास्थले घटवत्तेन कपालमिच्छामीत्यादिप्रत्ययात् ॥ तथा चेष्टितस्य-
ले ग्राममिच्छाम्यात्मानमिच्छामीत्यादिप्रत्ययापत्तिर्दुर्वारैवेति चेन्न ॥ यथा वह्निमनुमिनो-
मीत्यादौ विधेयतारूपविषयतापन्नद्वितीयार्थत्वेपि तीयार्थविधेयतानिरूपितत्वावच्छि-
ताविषयतासामान्यापर्यवसानमपि स्वीकृत्य पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिस्थले पर्वते तद्व

८

ह्निमत्त्वेनानुमिनोमीत्याकारकप्रतीतिः । तथ्यते ऽद्वितीयपयाद्वितीयाधीविषयतानिरूपितत्वान्
न्वितविषयताशालिमान्यबोधने च ज्ञानत्वावच्छिन्नबोधकधातुसमभिव्याहारस्यानिया
मकतौपगमेन च पर्वतमनुमिनोमीत्यत्र तावन्मात्रप्रतीतिरिति वाच्यं तेनैवाख्यातधातुस
समभिव्याहृतद्वितीयापदार्थस्पतारव्याविलद्गुणविषयतायाकत्वोपपत्तेस्तत्तेनकपालमित्यत्रमी
वा त्याहेत्वतीपैद्देश्यतारव्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयताशालिमान्यापत्तेरत्व
मापि स्वीक्रियते इति नानुपपत्तिः ॥ तादृशविषयतानिरूपितत्वान्वितविषयताशालिमान्य
बोधेने च ज्ञानापर्यकधातुसमभिव्याहारस्य नियामकत्वे तु कुमारस्याल्पेनापि साम्ये छमीत्या
देनिष्प्रसंगत्वं च पक्षतावच्छिन्नविशेष्यकानुमितित्वगतस्य स्वरूपावत्त्वावच्छिन्नतादृशवि
षयतात्वमेव पराभिव्यातावच्छेदकमिति तत्स्वरूपावत्त्वावच्छिन्नधर्मिकैव साधनतादीज
न्यायेवीव्यपाप्ताः शक्तिवृत्तज्ञानाप्रभिव्याप्तत्वप्रसंगः ॥ इति साध्यत्वस्याधिकस्य तत्रप्र
कारत्वे पुर्वेस्पताव्याविलद्गुणविषयतानवच्छेदकतानत्रस्वरूपावत्त्वावच्छिन्नतादृशवि

विधि.
८
8

पयतावत्त्वस्यादेतत्वात्तद्गुरुत्ववद्भिन्नत्वाप्यवच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितौ लाघवज्ञानवशा
न्महानसीयत्वादेरन्यथा तस्य भाने पि तस्यावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् तद्गुरुत्ववद्भिन्नत्वाप्यवच्छिन्न
विधेयताकत्ववत्त्व॥ अन्यथा तादृशानुमितेरपि वह्नौ वह्निमानित्यादिसिद्धप्रतिबन्धकत्वापात
त्वात्॥ इति साध्यतावच्छेदकत्वादिनेव साधनतावच्छेदकतानिरूपितसाध्यत्वमहितमेव
पादकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकमिति न तस्य ह्यर्थितत्वमिति रत्वमह इत्यायामनुपपत्तिरिति वदन्ति।
अप्यरत्ना साध्यतावच्छेदकस्याचिकीर्षाप्रतिबन्धकत्वमप्रयम्भेवत ज्ञानदशायां चिकीर्षादि
रूपमवादत्ते इति साध्यतावच्छेदकस्य तद्धेतुतया नैवमनेकतावच्छेदकलाघवानुरोधेन
इति साध्यतावच्छेदकस्य हेतुताया नत्वानमुचितमिति वाच्यं॥ अप्रामाण्यानिष्पादनाधिकरणत्वाद
ति साध्यतावच्छेदकत्वेन संशयसाधारण्यं इति साध्यतावच्छेदकस्य हेतुतापावच्छेदकतयातद्रूप
हत्वात् अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्य साध्यतावच्छेदकतानिरूपितायाभावत्वस्य गुरुत्वात्॥ इति साध्य
त्वाभाववत्त्वे इति साध्यत्वप्रकारकत्वरूपाप्रामाण्याभावप्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यज्ञानीयनि ८

श्चियत्वस्यातिगुरुशरीरत्वात् ॥ वस्तुतस्तु वृत्तिसाध्यत्वविशिष्टवृत्तौ वृत्तसाध्यतानिरूपकाभावहेतुतापा
आवश्यकत्वात्तत्रज्ञानत्वमनंतर्भाव्य वृत्तिसाध्यताप्रकारकत्वस्यैव ज्ञाप्यैतावच्छेदकत्वमुपेयते ॥ तथा
च वृत्तिप्रकारकत्वैतद्वैवानि वीलाद्यिवीशीयां वृत्तसाध्यतानिरूपकाभावहेतुत्वज्ञापकं वृत्तिसाध्यता
ज्ञानस्य प्रकारत्वमतिरिक्तं कल्प्यनीयमिति लाघवानवकाशः ॥ एतेन वृत्तिसाध्यत्वसामान्यासंता
भावतदवच्छिन्नभेदेन स्वाप्यादिमत्तानिरूपकानामेवांतरसत्वेऽपि नीलीपवद्ध्यारनुतत्वात्तद्रूपप्र
त्येतावतामभावकूटस्य प्रकारतावच्छेदकत्वमनपेक्ष्य वृत्तिसाध्यताज्ञानस्यैवकस्य प्रकारतावच्छेदकत्व
नमेवोचितमित्यपि निरस्तं ॥ वृत्तसाध्यतानिरूपकानंतरं वर्ण्यं चेव्यत्र वृत्तिसाध्यताज्ञाने तत्र वृत्त
साध्यताज्ञानमात्रे ● सत्त्वे वृत्तिसाध्यताप्रकारकत्वमिथ्यात्वेन चीलरशीपमतः वृत्तसाध्यता
निरूपकसत्वेप्यनुपस्थितवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकेष्यामनुभवविरुद्धतया तत्प्रकारकज्ञानहेतुत्व
मावश्यकमिति चेन्नहि प्रामाणिकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिसाध्यताप्रकारकेऽनुमितित्वप्रसङ्गात् तथा
साध्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतावच्छेदकत्वमपेक्ष्य लाघवात् तदनुपस्थितवृत्तिसाध्यत्वप्रकारके

विधि.

९

छापावारणाय कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपेयते ॥ वस्तुतस्तु ॥ कृ
तिसाध्यतात्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे कृतिसाध्यतात्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुतया तत्रैव ज्ञानत्वमपि
वेशेच्छासाधारणतद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वोपगमे न चिकीर्षायां कृति
साध्यताज्ञानस्यातिरिक्तकारणताकल्पनविनैवातिप्रसंगनिरासः संभवतीति ॥ एवं
पाकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकृतिसाध्यत्वप्रकारताकत्वस्येच्छादिसाधारणस्य तादृ
शकृतिसाध्यतानिश्चयस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन संभवति ॥ कार्याहार्यीच्छादेरुपपत्तये
चाहार्याद्यन्यत्वेन तेषां तदुत्तेजकत्वानुरोधेन प्रत्यक्षस्थले चाक्षुषत्वादौ नोक्तदोष इति तत्स्थ
ले च परोक्षत्वजातिविशेषस्य विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतायामवश्यमुपगंतव्यतया त
परोक्षत्वजातेरविनेच्छासाधारण्यसंभवः ॥ ज्ञानत्वजात्यासंकरात् ॥ न चेच्छासाधारण्या
नुरोधेन प्रत्यक्षान्यत्वस्यैव प्रत्यक्षातिरिक्तस्थले प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमुपेयं न तु परोक्ष
त्वजातेरिति वाच्यं ॥ अनंतानां ज्ञानाभावत्वाप्यतद[illegible]वच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबध्य

तावच्छेदकतोद्देशपरोक्तत्वमुपेक्ष्य प्रत्यक्षज्ञानत्वस्य गुरुशरीरस्य निवेशानपेक्ष्य कृतिसाध्य
त्वप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुतापाद्यप्रतिकल्पयितुमुचितत्वात् ॥ प्रत्यक्षज्ञानत्वस्यैव स्वरेच्छा
कृतिसाधारणतया जन्यत्वस्यापि निवेशनीयतया तेन समं प्रत्यक्षज्ञानत्वस्य विशे
ष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावबाहुल्यप्रसंगाच्च ॥ न च स्म
वन्मते कृतिसाध्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य चिकीर्षात्वस्य स्वरेच्छासाधारणतया
जन्यत्वस्यापि निवेशनीयत्वेन चिकीर्षात्वजन्यत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनि
गमकाभावविरहात् कृतिसाध्यताज्ञानहेतुतानंतरं भावस्यैकमितिवाच्यं ॥ अ
नंते[illegible]ऽपि कृतिसाध्यताभावादिनिश्चयाभावानामुक्तविनिगमनाविरहेणाने
नाकारणताकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्यैकैकस्य चिकीर्षात्वजन्यत्वयो
र्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण नानाकारणताधिकस्यासंभवित
त्वादिति दिक् ॥ निष्फले चैतदेवं रनादेश्चिकीर्षाप्रवृत्त्योरनुदयादिष्टसाधनताज्ञा

नस्यात्तद्धेतुतास्वीक्रियते॥ तत्र पाकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकेष्टत्वमेव पाकत्वाद्यवच्छिन्नवि
शेष्यकेष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकमुपेयते॥ न तु तादृशचिकीर्षात्वं इति साध्यता
प्रकारकत्वस्य निवेशेऽपि साध्यत्वाप्रकारिकायां पाको भवत्वित्याकारिकेच्छायां तद्धेतुता
न्तरस्य कल्पनीयतया गौरवात्॥ इष्टसाधनताज्ञानस्य भूतकाले चैत्रो मा[illegible] विरह
देव न कृतिसाध्यताज्ञाने न चिकीर्षा जन्यते चिकीर्षात्वस्येष्टसाधनताज्ञानजन्य
तावच्छेदकत्वानाक्रान्तसुखादिचिकीर्षासाधारण्येऽपि पाकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकचिकी
र्षात्वरूपत्वादृशकृतिसाध्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य सुखादिचिकीर्षासाधारण्याभा
वादिष्टसाधनताज्ञानस्य पक्षमान्यसामग्रीत्वमस्त्येव॥ पाकसाध्यसुखत्वादिमत्ता
रकेच्छायां पाकादिधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य व्यभिचारवारणाय तद्धर्मिकेष्टसाध
नताज्ञानस्य जन्यतावच्छेदककोटौ तदीयमुख्यविशेष्यतानिवेशनीया॥ उद्देश्यतारव्य
विलक्षणविषयतायाः प्रामाण्यकत्वेन तदुद्देश्यत्वमेव निवेश्यं न तु तन्मुख्यविशेष्य

कृतेः कारणतावच्छेदककोटौ निविष्टं इष्टत्वमिच्छाविषयत्वं स्वरूपसदेव फलविशेषणं ॥ ननु तदं

शे तत्त्वान्तर्भावितेन तथा सति फलस्वरूपसत्त्वेनेच्छाविरहेपि इष्टत्वज्ञानसंभवात्तत्कृतौ दनोद्दे

रप्युपायेच्छाप्रसंगात् ॥ अथ स्वरूपसदिच्छाविषयसाधनताज्ञानस्योपायेच्छाहेतुत्वेयत्रे

ष्टत्वादिप्रकारेण फलविषयिणीच्छा तत्र द्रव्यत्वादिरूपेण फलविषयकात्कृतिसाधनता

ज्ञानात् तद्विपाकादिगोचरेच्छाप्रवृत्तेः ॥ इच्छाविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाधनताज्ञा

नहेतुतास्वीकारेपि स्वरूपतः कृतौ इष्टत्वादिप्रकारकेच्छादशायां प्रमेयत्वादिना तत्प्रका

रकौदनादिसाधनताज्ञानादतिप्रसंगो दुर्वारः ॥ एवं फलान्तरीयेच्छाविषयतामादायापि

कृतेर्दनस्यापि पाकेच्छाप्रसंगः ॥ न च कारणतावच्छेदकविशेषणकारणस्य प्रवेशस्तत्प्राः

प्रवृत्ते फलोपधानप्रयोजकत्वोपगमात् कारणतावच्छेदकीभूतेच्छाविरहदशायां नाति

तिप्रसंग इति वाच्यं ॥ तथा सति कारणतावच्छेदकघटकफलाप्रसिद्धे इच्छाप्यनुत्प

त्तिप्रसंगात् ॥ एवं पुरुषान्तरीयफलेच्छामादायाप्यतिप्रसंगः ॥ न चेच्छत्वं प्रकार

ष्टफलेच्छात्वेन तद्धर्मावच्छिन्नसाधनताज्ञानत्वेन चात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वोपगमे
तन्ननुगमाद्व्यभिचारप्रसंग इति चेन्नैवं । साधनतावच्छेदकादिभेदेनाभिन्नापाया
प्येरननुगमेन तद्धटितपरामर्शानिष्ठानुमितिकारणतावच्छेदकस्याननुगतत्वे
पि ऋगत्या स्वस्वसमानाधिकरणावच्छिन्नस्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन तत्तद्धर्माव
च्छिन्नवैशिष्ट्यकापेक्षतावच्छेदककोटौ निवेशपनाना धर्मप्रकारेच्छैवैकानुविधा
नुमितिहेतुतास्वीक्रियते तथा चाप्यगत्या तादृशसंबंधेनोदनत्वादिप्रकारकेच्छाविशि
ष्टपाकादिगोचरेच्छां प्रति तादृशेच्छात्वेन पाकत्वावच्छिन्नविशेष्यताकोदनत्वावच्छ
च्छिन्नसाधनताज्ञानविशिष्टपाकादीच्छां प्रति तादृशज्ञानत्वेन नानैव हेतुत्वानि ११
स्वीक्रियतेऽतो न व्यभिचारः ॥ तद्धर्मप्रकारकेच्छात्वद्धर्मावच्छिन्नसाधनताज्ञानयोः
परस्परसहकारेण च फलोत्पादप्रयोजकत्वात् । ओदनत्वादिप्रकारकेच्छासहकृत
तेमनादिसाधनताज्ञानान्न पाकादाविच्छा निर्व्वत्तफलेच्छाजन्यतावच्छेदके

[redacted] फलसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकयोर्व्याप्यव्यापकभावविरहेऽपि तयोः
परस्परसहकारेण फलोपधायकत्वसंविलनं॥ कार्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रस्यैव
तन्त्रत्वात्॥ अस्तु वा तत्तत्फलेच्छाविशिष्टत्वस्यापि तत्तत्फलसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदक
त्वमिति निष्कर्षः॥ परे तु स्वसमानकालीनतद्धर्मावच्छिन्नफलसाधनत्वप्रकारतानिरूपिततत्त
द्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेनेच्छाविशिष्टज्ञानत्वेन
तेनाधर्मावच्छिन्नफलसाधनताज्ञानानामननुगमः॥ अत एव स्वीयतत्तद्धर्मावच्छिन्नवि
शेष्यतानिरूपितसाधनत्वप्रकारतानिरूपितफलप्रकारतावच्छेदकप्रकारकत्वस्व
सामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन ज्ञानविशिष्टेच्छात्वेनैवाके हेतुत्वं नोपपद्यते इति वदन्तु
वितिगमनाविरहात् तेनापि रूपेण फलेच्छायां हेतुता॥ वस्तुतस्तु फलेच्छायां हेतुत्वे ज्ञा
त्वानिवेशप्रत्यासत्तिरेवाद्दरणीया तथा चैकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकफलसाधनताज्ञा
नादन्यधर्मप्रकारकेच्छावारणाय प्रकारविशेषानिवेशनस्यावश्यकतया प्रकारमे

विधि वा०
१२
12

इतनकारणतामेवाङ्गीरवं फलसाधनताज्ञानस्य च विशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन प्रकारत
प्रत्यासत्त्यैच्छां प्रति प्रकारविशेषप्रवेशनतन्नर्थक्ये प्रकारणताकल्पनेनातिप्रसंगवारणसं
भवान्न तद्रूपेण कारणताभेद इत्त्वेन विनिगमकं ॥ न च चैत्रीयेष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छासहितं पाकेष्ट
दृष्टसाधनं दृष्टे ज्ञापादसाधनमित्याकारकसमूहालंबनज्ञाने व्यभिचारो न तु घटादिगोचरे
च्छा तत्र दर्शितप्रत्यासत्त्येष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टस्य तादृशफलसाधनताज्ञानस्य ध
र्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या पाकत्वादावविद्यमानत्वात् तत्र प्रकारतासंबंधेनेच्छा
प्रविशिष्टेवाच्या ॥ तत्प्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नफलसाधनत्वप्रकारतानिरूपितत्वसंबंधे
नेच्छाविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वोपगमात् दर्शितस्थले घटादिसा
धनताप्रकारतानिरूपितदेवत्वावच्छिन्नविशेष्यतायामदर्शसंबंधेनौदनत्वादिप्रका
रकेच्छाविशिष्टत्वाभावेनातिप्रसंगविरहात् ॥ संबंधतावच्छेदकसंबंधस्याव्यवहितप्राक्
द्रोणसत्त्वात्ताः कार्यत्वात् प्रयोजकत्वोपगमात् कालांतरीयेच्छामादायातिप्रसंगः ॥ एवं १२

पुरुषान्तरीयफलेच्छामादायातिप्रसंगवारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वमपि कार्यकारणभावघटकविशेष
णमुपगन्तव्यं॥ आदिना मन्तव्यमिति परमते साक्षात्कार्यकारणघटकप्रत्यासत्तिविचारेऽनुसंधे
यमिति॥ अत्र च स्वरूपत इष्टत्वादिप्रकारकेच्छा इष्टसाधने प्रमेयत्वादिनेष्टत्वादिप्रकारका
त्वमेव च साध्यतं मात्र इष्टत्वादिनानात्वमेयत्वादिनेष्टत्वादिप्रकारकेच्छा इष्टसाधनत्वरूपत
इष्टत्वादिप्रकारकादेः इष्टसाधनतापाकइष्टत्वादिनानाजपाकादिगोचरेच्छावारणायानव
च्छिन्नप्रकारतासमानाधिकरणनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकफलप्रकारतानिरूपितसाधनत्व
प्रकारतानिरूपिततत्कर्मावच्छिन्नविशेष्यतावृत्तसंबंधेन तानेष्टात् इष्टसाधनत्वप्रकारता
निरूपितत्वसंबंधेन कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिघटकविशेष्यतासंबंधेच्छायां वैशिष्ट्यं नि
वेशनीयं॥ एवं चाकिंचिद्रूपेण फलतावच्छेदकप्रकारकेच्छासहितस्य तेन रूपेण तत्प्रकारकफ
लसाधनताज्ञानस्यान्वयतात्पर्यस्य पुरुषीयत्वाकारणतांतरे तत्तन्नीयामित्यवनमनुगमतादृ
वस्य॥ एवमेकसंबंधेन फलतावच्छेदकधर्मप्रकारकेच्छायामन्यसंबंधेन फलतावच्छेदक ह

९२

विधिवा०
13
१२

धर्मप्रकारकफलसाधनताज्ञाने सत्युपायेच्छावारणाय तत्संबंधेन फलतावच्छेदकधर्मप्रका
रकेच्छावैशिष्ट्यं तत्संबंधेन फलतावच्छेदकधर्मप्रकारकफलसाधनताज्ञाने विशेषणीयं तथा
च संबंधांतरेण फलतावच्छेदकधर्मप्रकारकेच्छासहितस्य तेन संबंधेन फलतावच्छेदकप्र
कारकफलसाधनताज्ञानस्यासंग्रह इति तस्यापि कारणत्वांतरं कल्पनीयमिति ताननुग
मइति कारणवैशिष्ट्यं कार्यतावच्छेदककोटौ विनिवेश्य व्यभिचारवारणमपास्तमे
या वेति चिंतनीयं॥ अथोपायेच्छानुपायधर्मकेष्टसाधनताज्ञानमिष्टधर्मिकोपायसाध्य
ताज्ञानं वा हेतुरित्यत्र किं विनिगमकं॥ न चोपायधर्मकेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रकारता
संबंधेनेच्छां प्रति धर्मितावच्छेदकत्वेऽप्यस्य तथा प्रकारविशेषमनिवेश्य कारणत्वसंभ
वेनान प्रकारभेदेन कारणताभेदः फलधर्मिकोपायसाध्यताज्ञानस्य च न तादृशास
त्यासत्तिः स्वीयत्वेनाप्युपस्थिततदुपेयतद्वितिवाच्यं॥ पाकसाध्यताऽन्नरत्वादिज्ञा
नस्यापि पाकत्वादिप्रकारविशेषमनंतर्भाव्य फलविशेष्यतानिरूपितसाध्यत्वप्रका

वै+ रा२

रतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकत्वसंबंधेन कारणत्वसंभवाद्भवतापि फलप्रकारतानिरू
पितसाधनत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतया कारणतायाः स्वीकरणीयतयोभयपक्ष
ने तुल्यत्वात्॥ यत्तु साधनत्वस्य व्यवहितसाध्यकालावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणयोऽभा
वकालव्याप्तियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपनियतपूर्ववर्त्तित्वघटितं साध्यत्वं च तादृशाधर्मी
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपनियतोत्तरवर्त्तित्वरूपमिति गुरुशरीरमतस्तृष्णा न हेतुः ॥ ने गमनव्याप्तिसिद्ध
न च नियतोत्तरवर्त्तित्वं नोक्तरूपमपि तु यदा यत्र कारणाभावकालव्यवहितोत्तरक्षणे तत्र
कार्याभाव इत्येवंरूपं कारणाभाववद्वृत्तित्वरूपं स्वावच्छेदकक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणा
वच्छिन्नस्वाधिकरणवृत्तित्वसंबंधेन कारणाभावे न तदधिकरणत्वेन कार्याविशिष्टं यत्त्र
दन्यत्वपर्यवसितमेव तदपि नियतपूर्ववर्त्तित्वापेक्षया गुरुशरीरमिति वाच्यम्॥ कार
द्वे न णविशेषाप्रगमे कार्यानुदयेन स्वरवृत्तित्वमित्यत्र तदनुत्पत्तिकत्वपर्यन्तस्यापि निवेश
नीयतया गुरुशरीरोत्पत्तिघटितत्वेनास्यापि नियतपूर्ववर्त्तित्वापेक्षया गुरुशरीरत्वादि

तितन्मते भ्रमं ॥ तथा हि निरुक्तानियतपूर्ववर्त्तिताघटितसाधनताज्ञानस्येष्टप्रवृत्तिहेतुत्वे
स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वेष्टनिरूपिततादृशसाधनत्वमेव विधेयार्थः । स च बाधितस्त
था विधयागत्वादेरिष्टभोजनादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ॥ न त
स्वर्गसामानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तत्र प्रतीयत इति वाच्यं ॥ शास्त्रानं
त्याभयेष्टत्वरूपेण स्वर्गादिफलस्य विधेयघटकतया मालिकाकारेणैव सिद्धत्वात् ॥ व्यु
त्पत्तिवैचित्र्या स्वर्गकामपदोपस्थापितस्वर्गस्येष्टांशेऽभेदान्वयोपगमेऽपि फलकाम
बोधकपदसमभिव्याहृतविश्वजिता यजेतेत्यादौ गत्यभावात् ॥ याज्ञं विनापि गंगास्ना
नादितः स्वर्गोत्पत्त्या स्वर्गसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यापि या
गत्वादौ बाधितत्वात् ॥ यागजन्यतावच्छेदकस्वर्गनिष्ठवैजात्यस्य गृहीतकार्यकारणभा
वानुपपत्त्यैवाग्रे कल्पनीयतया प्रागनुपस्थितेः स्वर्गवृत्तिजातिसमानाधिकरणाभावप्रति
योगितानवच्छेदकत्वस्य विधिबोध्यत्वशंकाया अप्यनुदयात् तस्मान्निरुक्तानियतो

त्तरवर्त्तित्वनिरूपकत्वमेव नियतपूर्ववर्त्तित्वे वाच्यमिति तदेव गुरुशरीरं॥ वस्तुतस्तु॥ साधनत्वं
स्वरूपसंबंधरूपपदार्थान्तररूपं वा वस्तु स्वीकार्यं न तत्त्वन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वरू
पं अन्यथासिद्धभेदकूटस्य पुत्रसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात्॥ अन्यथासिद्धत्वस्यानु
गतस्य लक्षणस्य दुर्वचत्वात्॥ नियतपूर्ववर्त्तित्वस्यापि पयःपानकारणतेत्याशातिक्वि
करूपेण भेदकूटस्यैव कारणताशरीरे निवेशनीयत्वात्॥ न च नियतपूर्ववर्त्तित्वाश
मात्रस्यैव ज्ञानं हेतुरिति स्वमवगतिः अरनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकप्रमेयत्वादिमतिमा
वेत्रैव तादृशफलापत्तेर्निमित्तामत्रत्वापत्तेरिति॥ एवं च साध्यत्वमपि तद्रूपमेव तुल्य
युक्तेरिति कथितविनष्टमन्नाविरहो दुर्वार एवेति॥ मैवं॥ पाकत्वावच्छिन्नविशेष्य
कइष्टसाधनताज्ञानस्य पाकत्वप्रकारकेच्छां प्रति हेतोर्दर्शितपाकत्वादिनिष्ठप्रत्यासत्त्या
हेतुत्वं वृत्ताकत्वादिरूपमनेन तत्तद्व्यापारसाध्यकोदनत्वादिज्ञानस्यापि तन्निष्ठप्रत्या
सत्त्याहेतुत्वकं भवः॥ पाकसाध्यत्वाभाववति पाकसाध्यत्वप्रकारकज्ञानमित्याका

रकाप्रामाण्यग्रहाभावस्यकारणतावच्छेदकत्वानुरोधेन पाकत्वाद्यंतर्भावस्यावश्यकत्वा
त्॥ नचैवमोदनसाधनत्वप्रकारतानिरूपितपाकादिविशेष्यतायामोदनसाधन
त्वाभाववद्वृत्तित्वज्ञानाभावस्यकारणतावच्छेदकत्वानुरोधेन भवतामपि पाकत्वा
द्यंतर्भावस्यावश्यकतेति वाच्यं॥ तादृशज्ञानस्यौदनसाधनत्वाभाववद्वृत्तित्वप्रकारता
निरूपितापाकौदनसाधनत्वप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिष्ठविशेष्यता
ख्यापेक्षत्वसंबंधावच्छिन्नतदवच्छेदकतावच्छेदकत्वरूपपाकत्वादिनिष्ठविषयता
विशेषसंबंधेनैवाभावेनिवेशात्पाकत्वाद्यंतर्भावस्यावश्यकत्वात्॥ पाकसाध्यत्वा ना ८
भाववतिपाकसाध्यत्वप्रकारकत्वादिरूपाप्रामाण्यग्रहस्यचपाकत्वादिकमनंतर्भा
व्यपाकत्वादिनिष्ठविषयताविशेषसंबंधेनाभावोनप्रकारतेनैवेशापितुतादृश
ज्ञानीयपाकत्वादिविषयतायाहेतुविधेयेनैकविधतदीयविषयतायाःसंबंधत्वे
+ पाकसाध्यकौदनइत्यादिज्ञानादिष्टसाधनत्वस्योपपादनासंभवात्॥ कथंचिदुपपाद

१ अन्यविधतदीयविषयतायास्तदीयत्वेनविशिष्यनिवेशस्यावश्यकत्वात् अन्यथा दं ३ साध्यत्वाभाववतिपाकसा
१ ध्यत्वप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानसत्वे

न संभवेदिति पाकादिसाध्यत्वाभावहेतुः वह्निशेषत्वानिरूपितत्वे धर्मितावच्छेदकघटकतया
स्म
पाकत्वादिविषयतातत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य पाकादिसाध्यत्वप्रकारक
ले
त्वांशे विशेषणतावच्छेदकतया तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य चाऽभावस्य निवे
शे विनिगमनाविरहात् उभयनिधाभावस्यैकनिवेशनीयतयोः रवस्पर्द्धवचत्वात् त्वा
घवगौरवविरहे समानविशेष्यकत्वमेवोक्तज्ञानादिकारणतापाविनिगमकं॥ अ
थ रूपि विशेषोऽदृष्टवसाधकः इति न्यायात् तत्प्रागभावकवलेनैव तत्साध्यताः प्र
ती
वृत्तिहेतुत्वस्यापि प्रमाणिकतानिराकृतत्वादित्यपि कश्चित् ॥ एतेनानिरूपितत्वेन
संबंधेन फलविशेषितसाध्यनताया स्वपत्तासंबंधेनोपायविषयकज्ञानमाधे
यतासंबंधेनोपायविशेषितसाध्यनतायानिरूपकत्वसंबंधेन फलविशेष्या
कज्ञानं वा हेतुरित्यत्र विनिगमकाभावइत्यपि निरस्तं॥ यत्तु मिश्रैरभिहितं ग
उणयानुयोगिकेष्टप्रतियोगिकसाध्यनताविषयकज्ञानत्वेन साधारणधर्मे

विधि॰
१६
16

एतादृशसाध्यपविशिष्टस्यैव ज्ञानस्य हेतुत्वेति तन्न वाच्यं एवं तादृशसाधनताविषयक
ज्ञानत्वस्याकारणतावच्छेदकत्वे इष्टसाधनता भ्रमस्याहेतुतापत्तेः ॥ इष्टविषयतानि
रूपितसाधनताविषयतानिरूपितो पापविषयताख्यातिज्ञानत्वस्य तत्पापत्वे पाक
साधनमोदनमित्याकारस्याश्रयता संबंधेनौदनं शे पाकनिरूपितसाधनताप्र
कारकस्यौदनसाधनकः पाक इत्याकारकस्य निरूपकता संबंधेन पाकांशे ओदन
निष्ठसाधनताप्रकारकज्ञानस्य तज्ज्ञानस्य च पाककोचरेच्छादिहेतुतापत्तेः फलवि
षयतानिरूपितनिरूपितत्वीयसंसर्गतानिरूपितसाधनताविषयतानिरूपि
ताश्रयत्वीयसंसर्गतानिरूपितो पापविषयताया भ्रमापत्तेः पाकसाधनत्वकाओ
दनमित्येतादृशतानां संग्रहस्तत्र साधनत्वांशे पाकस्याधेयता संबंधेनैव प्र
कारतयाऽऽश्रयत्वीयसंसर्गतानिरूपितो पापविषयताविरहान्निरूपकत्व संबं
धेनैव फलांशे साधनतायाः प्रकारतया निरूपितत्व संसर्गतानिरूपित

१६

साधनत्वविषयताविरहात्साध्याश्रयत्वाधेयत्वयोर्निरूप्यत्वनिरूपकत्वयोः खलु तस्य
विनिवेशितया तत्रापि पाकांशे साधनतस्याश्रयत्वे साधनत्वांशे फलस्य निरूपितत्वे
संसर्गतया भासते एवं कृतिपाकांशे साध्यनतापि स्वरूपसंबंधविशेषे च कारकत्वमपि
एवमेव तथा कृतिपाके रजनविषयतायां विशेष्यतात्वप्रकारतात्वाभ्यामपि निवेश
संभवे विषयतात्वेन निवेशे सामान्यत्वमेव विनिगमकं कलादीनामप्या
श्रयपदप्रवृत्तिनिमित्ततावच्छेदकत्वसंभवे एकैकत्वस्य तथात्ववदिति चेन्न कदाचित् प्रसि स्पश ३६
द्धे तादृशार्थसंधाने स्वरूपमनियमेप्यनुमित्यादौ तस्याप्रामाणिकत्वात् विषयतात्वेन
पाकादिविषयतानिवेशे साधनत्वाधेयांशे साश्रयत्वादिसंबंधेन पाकादिविशेषणकत्वे
हेतुतापत्तेस्तद्वैलक्षण्यं तनीयमन्यथानुफलाविशेष्यकोपायसाध्यतानोनस्यभवनादिवत्वे
विधिवाक्यात्साध्यपाकसाध्यमितिप्रमित्यवबोधः स्त्रीकरणीयः तन्निर्वाहाय च
साध्यत्वविशिष्टे एवविधिशक्तिरूपेयातथा च तदेकदेशे साध्यत्वे मत्वर्थस्यान्वयो

विधि॰
११
17

पगमेव्युत्पत्तिविरोधः साध्यत्व इष्टत्वे च प्रत्येकशक्तिद्वयकल्पने गौरवमिति चेत् साधन
ताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति तदसत्॥ निरूपितत्वसंबंधेन पदार्थस्य पदार्थैकदेशा
न्वयितायाव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्॥ अन्यथा चैत्रादन्यदृत्यादौ गत्यभावात्॥ प्रवृत्ति
तामस्ति तद्धिरभिहितं॥ तत्र साध्यत्वरूपैकस्यापि अन्वयप्रयोगे बोधयित्वात् तत्साध्य
त्वेनैव लिङ्गबोधयितुं न शक्यते॥ एकस्यापि अन्वयमपरपदार्थबोधयित्वात् तदवच्छि
तापरस्यापि अन्वयबोधकत्वस्य पदानामव्युत्पन्नत्वादिति तदप्यकिंचित्करं॥ इष्ट
साधनतायाविधेयतामेतद्यथायुगपदेवकृतिसाध्यत्वे इष्टसाधनत्वयोरेकत्र
द्वयमितिरीत्यायागादौ भानं तथाविशेष्यविशेषणतत्रापि विशेषणांतरमितिरीत्या
कृतिसाध्यत्वविशेषितमागसाध्यत्वे इष्टस्य प्रथमं एवान्वयो यागमेवाबाधकविर
हात्॥ एकस्यापि विशेषितापरपदार्थविशेषितस्यापि अन्वयज्ञानजनकत्वे [redacted]
ऽध्यतत्वे पदानांज्ञानानीत्यादौ वर्त्तमानत्वरूपाख्यातार्थान्वितज्ञानादिविशे

नेरु

१८

तात्रयत्वादिरूपापन्नस्वार्थबोधकतायाअसत्त्वात् तस्य सर्वसंमतत्वात् ॥ अपूर्वचेति साध्ययागसाध्यमि
ष्टमिति ज्ञानं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन न संभवति न प्रवर्त्तकं साध्यतायां यागत्वावच्छ
िन्नानिरूपितत्वानवगाहित्वात् तद्धर्मोपलक्षितक्रियानिरूपितसाध्यतावगाहित्वान्न स
प्रवर्त्तकत्वं इष्टसाधनतानि ॥ प्रसक्तत्यागस्त्वमात्रेण न प्रमेयत्वादिप्रकारेणापि प्रवृत्त्याप
त्तेः ॥ न चैतादृशज्ञानस्य पूर्वमिति साध्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वासंभवेपि यागत्वादिविशि
ष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे बाधकाभावात् प्रवर्त्तकत्वमव्याहतमेवेति वाच्यं ॥ विशेषणांशे विशेष्य
णस्यैकस्य वैशिष्ट्यप्रतियोगितावच्छेदकतयाऽपरस्य चोपलक्षणतया भानानभ्युपग
मात् अत एव घटः सामान्याभावबोधे प्रतियोगितांशे उपलक्षणविधया नीलादिभानं नी
लो घटो नास्तीत्याकारकं तात्पर्यं नैकेनाप्यनुमन्यते ॥ यागः इति साध्यत्वं च यागसा
ध्यमित्याकारकसमूहालंबनशाब्दबोधस्य तत्रोपगमे च वाक्यभेदप्रसंग इति चेन्न
विधिजन्यज्ञानस्य साध्यत्वप्रकारकमिष्टजनकं च मदीयत्वेनेदानीं तनत्वेन च हृत्सनव

कं भून ३

वि॰ धि॰ वा॰
१८
18

गाहित्वात्॥ अनुगमकेनेष्टत्वेनेष्टविषयकत्वात्॥ सुखत्वादिना सुखत्वादिजनकत्वावगाहि
न इष्टानीतनमष्टीयकृतित्वेन कृतिसाध्यतावगाहिन एव ज्ञानस्येच्छाद्वारा प्रवर्तकत्वात्॥
किं तु तदुत्तरभाविताद्दशमानसादिज्ञानमेवेति मणिकारेणैवाभिधानात्॥ विधिजो
न्यस्माद्बोधस्य यागत्वविशिष्टेष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेपि यागः कृतिसाध्यः यागसाध्यं
च सुखमित्याकारकतद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिसमूहालंबनज्ञानांतके[illegible]स्यापि कृत
यातस्य प्रवर्तकतासंभवात्॥ परे तु॥ यागसाध्यत्वेनेष्टविषयकस्माद्बोधोपगमे स्व
र्गकामानन्वयप्रसंगः इष्टसाधनताया विधेयार्थत्वे इष्टसाधनं कृतिसाध्ययागानु
कूलकृतिमान् स्वर्गकाम इत्येवान्वयबोधात् स्वर्गकामस्यापि तत्र प्रवेशात्॥ न च मन्म
ते पितृतो स्वर्गकामान्वयोपगमात् स्वर्गकामस्य कृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमित्येव
माद्बोध इति न स्वर्गकामाप्रवेशो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् कृतिसाध्यत्वैकदेशेपि कृतौ तद
न्वयसंभवात्॥ वस्तुतस्तु॥ कृतिसाध्यत्वं न विधेयार्थापि तु लाघवात्समानाधिकृतेरे

१८

स्साध्यतासंबंधेन धात्वर्थे भानमुपेयते प्रवर्त्तकमपि लाघवात्साध्यतासंसर्गकज्ञान
मेवेति नैकदेशान्वय इति वाच्यं। एवमपि स्वप्नमात्रपदार्थस्य सुखादिविशेष्यतया प्रसादबोधे
भानस्यानुभवसिद्धस्य परित्यागप्रसंगादितीष्टसाधनत्वमेव विधीयते तत्रापि वदंति।
अपराज्ञविनाशादेरिष्टसाधनतया रूपं तत्रेष्टप्रवृत्तौ न च दुःखाभाव एवेष्टं। तदत्वे
नाभावप्रागभावयोरजन्यत्वेन तदिष्टसाध्यत्वात्। शत्रुविनाशे तदधीनदुःखानुत्पाद
नुत्पन्नस्य च दुःखस्य विनाशासंभवेन दुःखनाशस्याप्युद्देश्यत्वात् न चेष्टप्रयोजकता
५ कं ज्ञानप्रयोजक कार्यानुत्पादं प्रति कारणाभावस्य प्रयोजकतया दुःखानुत्पादरूपेष्ट
प्रयोजकताज्ञानादेव शत्रुविनाशादाविष्टप्रवृत्तौ इति वाच्यं। प्रयोजकत्वस्य दुर्वचत्वात्
व्याप्यत्वरूपस्य व्यापकत्वरूपस्य वा तस्यातिप्रसक्तत्वादिति चेदेतत्सर्वं धनेगुरुमत मा ३
निराकरणावसरे स्फुटीभविष्यति। बलवद्दुःखाविषयदुःखफलकृतयागादिमात्रे मधु
विषसंपृक्तान्नभक्षणादेरिष्टप्रवृत्त्यनुदयाद्बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्यापि हेतुता

विधि॰ वा॰ स्वीक्रियते ॥ बलवदनिष्टत्वं च बलवद्द्वेषविषयत्वं ॥ ननु स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनांतरीयकदुःखत्वं नां-
तरीयकत्वस्य दुर्निर्वचत्वात् ॥ तथाहि दुःखजनकजन्येष्टव्याप्यत्वं व्यापकत्वं वा अभ-
१५ दयमहोण्यादिजन्यसुखादेरन्नजलानयनकादिरूपदुःखेन समं मिथो दैशिकव्याप्यव्या-
पकभावसत्त्वेन तादृशदुःखस्यानांतरीयकतयाऽनांतरीयकदुःखजनकत्वज्ञानसंभवे-
नतात्विकस्यापि तत्रेच्छाप्रवृत्तिप्रसंगात् ॥ कालिकस्य व्याप्यत्वस्य व्यापकत्वस्य वा विव-
१४ क्षणे रागांधस्यापि तत्रेच्छाप्रवृत्त्यनुदयप्रसंगात् ॥ बलवत्त्वं च द्वेषगतो जातिविशेषः
द्वेषे तस्य विशेषणत्वं च स्वजनकत्वेन ज्ञायमाने स्वस्य दुःखे तया द्वेषविषयत्वेपि भोज-
क नादाविच्छाप्रवृत्त्योः तात्विकस्य निषिद्धकर्मजन्यनरकविशेषे बलवद्द्वेषसत्त्वाच्च प्रवृत्तेः
रागांधस्य नरकगोचरद्वेषे उत्कटत्वविरहात् प्रवृत्तिः ॥ द्वेषस्योत्कटत्वं नियामकमा-
नमीचानअनुगतेर्वा ॥ दुःखत्वादिप्रकारकज्ञानस्यापि बलवद्द्वेषप्रयोजकजातीयदुःखादि
दु द्वेषस्योत्कटः कस्यचिदनुत्कटः एकस्यैव पुंसः कदाचिदुत्कटः कदाचिदनुत्कटो द्वेषः पृ॰ १५

अत एवाल्पायाससाध्यानिकादेरसेवगाहनादितो निरुद्धोपशमनादिरूपेष्टनिर्वाहसन्नि-
संधानदशापोदूरस्यस्नानसेवगाहनादिजन्यस्यैव लवदृष्टोदपानतत्रैव प्रवृत्तौ अल्पज्यो-
तिष्टोमादितोपि स्वर्गकमभवेनहूयासस्याध्यवहज्योतिष्टोमादेर्विलक्षणस्वर्गादिजनक
लेतानात्प्रवृत्तिरूपपद्यते तादृशस्वर्गादिजनकतयास्वल्पज्योतिष्टोमादावप्रतिसंधाना-
त्तादृशस्वर्गजनोवहज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानजन्यस्यैमादेर्बलवद्दुःखानुदयादृशावैलक्ष-
ण्यमेव फलममाप्युच्यते । तन्न कार्येकज्ञातिरूपं का चिन्तु बहुकाल[illegible] व्यापित्वं ज्योतिष्टोमा-
दिजन्यफले जातिविशेष एव कल्पते बहुकालव्यापकत्वोपगमे स्वर्गस्य सुखरूपतयैकव्य-
क्तेर्बहुकालव्यापकत्वासंभवेन सुखप्रवाहस्यैव तथात्वस्वीकरणीयतया व्यक्तिकाल्प-
नादिक्लेशेन गौरवाज्जातिविशेषकल्पनं जन्यतावच्छेदकतयाऽवश्यकमेव । अन्यथा
व्याप्यकारणत्वासंभवाद्बहुसुवर्णदानादिजन्यफले बहुकालव्यापित्वमेव फलम-
मा न तु जातिविशेषरूपमुत्कर्षः । तदा हि सुवर्णदशादित्वे वैविध्यं ने तु सुवर्णशतादि

कारणत्वे

इच्छादित्यादिरूपः॥ अतस्स्वर्णदानत्वेनैव स्वल्पबहुसुवर्णदानानामेकहेतुतेति स्व
ल्पबहुसुवर्णदानजन्यफलेषु जन्यतावच्छेदकतयाऽवान्तरवैजात्यकल्पनोपगमनाव
श्यकता एवं चाल्पसुवर्णदानादधिकादृष्टविधिबोधितफलस्यानिर्वाहाद्बहुसुवर्ण
दानगोचरप्रवृत्त्यनुपपत्त्या बहुकालव्यापकत्वमेव कल्प्यते न जातिविशेषः॥ ए
कादृष्टसुवर्णदानत्वादिरूपकारणतावच्छेदकावच्छिन्नबलात्तत्तज्जन्यतावच्छेदक
जातिविशेषावच्छिन्नानां हि आदिसुवर्णदानस्य फले प्राप्तिवारणाय पाधिकसुव
र्णदानादिघटितसामग्रीणां स्वल्पसुवर्णदानजन्यविलक्षणफलं प्रत्यनंतप्रति
बंधकताकल्पनप्रसंगात॥ यदि च वैदिककर्मजन्यस्वर्गादिरूपफलेऽनुग
तानां कालविशेषाणां सहकारिताकल्पनापत्त्या अवश्यकतया बहुसुवर्णदानज
न्यस्वर्गोत्पत्तिकालेन स्वल्पसुवर्णदानजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्तिः संभ
वितादृशकारणस्य तत्तेनाभ्युपगमात॥ वस्तुतस्तु॥ अल्पस्वर्णदानजन्यताव

छेदकजातीनां बहुसुवर्णदानजन्यतावच्छेदकजातिव्यापकत्वादुक्तस्थले द्वयापत्तिरे
वं संभवतीति मन्यते तदापि तज्ज्ञातावच्छिन्नं प्रति एकादिसुवर्णदानत्वादिनां तत्का
रणताकल्पने प्रमाणाभावात् गौरवस्य दुर्वारत्वेव॥ अस्मन्मते च स्वल्पबहुसुवर्णदानजन्य
फलानामेकजातीयतया तदवच्छिन्नं प्रति सुवर्णदानत्वेनैव हेतुताकल्पनादेवोप
पत्तेः॥ ननु सुवर्णदानानां यावत्कालव्यापकफलमेकसुवर्णादिदानानां तावत्कालव्याप
कसुखस्यैव नापत्तिः संभवः॥ अल्पकालभोगेनैवाल्पसुवर्णदानजन्यापूर्वना
शेन तावत्कालपर्यन्तं सुवर्णदानजन्यापूर्वरूपकारणानवस्थानात्॥ अल्पकाल
भोगेन च न बहुसुवर्णदानजन्यापूर्वनाशः फलाभावेन नाशकस्यासम्भवात् अकल
नात्॥ प्राथमिकसुखव्यक्तेर्भोगाद्दृष्टनाशवारणाय तत्तद्व्यक्तित्वेन चरमसुखव्य
क्तिजातिविशेषपुरस्कारेण वा फलस्यापूर्वनाशकत्वोपगमात्॥ न च बहुषु पातित्वबल
वत्त्वस्य जातिविशेषरूपतानसंभवति उत्कटानुत्कटदुःखविषयकस्य महालेवन

विधि. वा.

२१

२१

द्वेषेतरत्वं शिरस्त्वादिति वाच्यं ॥ तत्रागतत्वानां नाद्वेष्यत्वमेकोपगतत्वात् ॥ प्रयत्नयोग्यप्रद्व
द्वेषयोग्यपदस्यापि स्वीकारे दर्शितविरलत्वात् ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ उपायेच्छाप्रतिबलवद्द्वेष
विषयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नदुःखाजनकत्वज्ञानस्य कारणत्वे नेष्टरूपस्यापूर्वम
स्य मद्वत्तणादाविष्टप्रवृत्त्यापत्तिः ॥ बलवद्द्वेषविषयतावच्छेदकागम्यागमनादिज
न्यनरकनिष्ठजातिविशेषावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानस्य तत्त्वं संभवात् ॥ बलवद्द्वे
षविषयतावच्छेदकं यद्रूपं तदवच्छिन्नाजनकत्वाभावकूटज्ञानस्य हेतुत्वे च ता
दृशनरकविशेषाप्रसिद्ध्यनुप[stain]स्यापि तादृशाधर्मजनकत्वावच्छेदकरूपानुपपत्तिस्ता
दृशनरकादिजनकत्वाभावस्य तत्तज्जन्मवाच्याद्यभावकूटस्य तदा दुर्ग्रहत्वात् ॥
न च यादृशयादृशदुःखे यदा यस्य द्वेषस्तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानं तदीय
तत्कालीनोपायेच्छायां हेतुरनुपस्थितदुःखस्य तदानीं तन्न द्वेषाविषयत्वात् त
तदजनकज्ञानस्यापि रहेऽपि न क्षतिः ॥ यदा च यस्य कस्मिंश्चिदपि दुःखे न द्वेषस्त २१

दापतत्कालीनप्रवृत्तौ च बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्य हेतुतैव न कल्प्यते ॥ अतस्त्वदापतत्कालीनद्वेषा
प्रसिद्ध्यानिष्टतो रूपेण कारणत्वं न संभवतीत्यादेपानवकाश इति वाच्यं ॥ यतः ऽभवद्भिन्नद्वेषज
न्यदुःखे बलवद्द्वेषोपस्थितस्य तत्कालीनतादृशव्यक्तियापाप्रसिद्ध्या एवानुत्पत्तेः ऽप्रसिद्धेः तत्का
लीनतदीयकर्मगोचरेच्छायां तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानहेतुत्वकल्पनासंभवात् ॥ तस्य तत्कार्य
गोचरेच्छाभावे प्रयोजकत्वं दुर्भिदत्वात् ॥ प्रसिद्धानिष्टव्यक्तिषु तत्कालीनद्वेषविषयदुः
खाजनकत्वज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताकल्पनात् तादृशविशेषसामग्रीविरहप्र
योजक इति हास्यास्पदं ॥ एवं सति तत्तदिष्टसाधनताज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतु
तां कल्पयित्वा तादृशविशेषसामग्रीविरहस्यैव प्रयोजकतयास्तु वचनतया तादृशदुःखा
जनकत्वज्ञानस्य हेतुतायाः किंचित्करत्वात् ॥ न च विनिगमनाविरहेणेष्टसाधनता
विषयकसमूहालंबनरूपतया वा तत्कालीनतादृशदुःखाजनकत्वज्ञानस्यापि तत्त

च्छात्वेन हेतुत्वं निष्प्रत्यूहमिति वाच्यं॥ तथा सति घटादिज्ञानस्यापीच्छाविच्छेदकारणतया
तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानस्यापि विध्यर्थताप्रसंगात् तद्ज्ञानत्वेनाहेतुत्वान्न द्विविषयकत्वा
नादपीच्छात्वं भवेतेन न तस्याविध्यर्थतेति चेत्तुल्ययुक्तेरपि॥ अथ सामान्यतस्तादृक्कर्मप्र
कारकबलवद्द्वेषकालीनेच्छायां तत्तत्कर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानत्वेनैव हेतुता तत्तत्क
र्मप्रकारकबलवद्द्वेषविरहकालीनेच्छायां प्रवृत्तौ च तादृशद्वेषाभावो हेतुः। अथ मदीय
हारागादिजन्यदुःखे यद्बलवद्द्वेषस्तदा तादृशदुःखविशेषाजनकत्वज्ञानविरहे
ण च तादृशदुःखविशेषबलवत्प्रकारकबलवद्द्वेषकालीनेच्छासामग्र्यास्तादृशबलवद्द्वेष
सत्त्वेन च तद्विरहकालीनेच्छासामग्र्या अभावान्न तादृशकर्मणीच्छासामान्यापत्तिः॥
विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः फलजनकत्वात्॥ बलवद्द्वेषविरह २२
कालीनप्रवृत्तौ सामान्यतो बलवद्द्वेषविरहस्य हेतुत्वे भक्ष्यभक्षणजन्यदुःखविशेषेव

लवद्द्वेषदशायामगम्यागमनादिजन्यदुःखविशेषवत्वाप्यवच्छिन्नजनकत्वज्ञानघटितसा
मग्रीविरहादभक्ष्यभक्षणादिविषयापत्तेः॥ अगम्यागमनादिजन्यदुःखविशेषे बल
वद्द्वेषदशायामभक्ष्यभक्षणजन्यदुःखे बलवद्द्वेषासत्वे तादृशज्ञानेन फलजनना
त्स्पलीयसामग्र्याः बलवद्द्वेषसामान्याभावेनाभक्ष्यभक्षणजन्यदुःखविशेषाजन
नतज्ज्ञानेन वा घटितायास्तादृशीमपि सत्त्वात् । अतस्तत्र धर्मप्रकारकबलवद्द्वेषावि
रहकालीनेष्टसाधनताज्ञाने बलवद्द्वेषाभावत्वेन हेतुतानुसरणं॥ तथा च दर्शितस्थली
यामभक्ष्यभक्षणेष्टसामग्र्यामदृष्टाधीनदुःखविशेषत्वप्रकारकद्वेषाभावघटिततया
प्रकृते तदभावेनापत्तिविरहादिति वदतां मिश्राणां नीवत्नीनीति॥ केचित्तु प्रवधी
यते॥ न हि यद्यत्तज्जन्यफले बलवद्द्वेषस्तदभाववति हेतोत्तरक्षण एव तदुपायेच्छा
नुत्पत्तिस्तेषामसतिप्रयोग्यप्राक्कविशेषगुणप्रोर्युगपदनुत्पादात्तत्कालेच्छा तत्साधन
ताज्ञानाधिकरणक्षणोत्पद्यमानेच्छाद्वेषावाधिस्थितसंभवेन द्वेषक्षणफलेच्छा तत्साधनताज्ञा

विधि·वा

नघटितसामग्रीविरहेत्येवतदव्यवहितोत्तरक्षणेउपायेच्छानुत्पादसंभवे बलवद्द्वेषविषय
दुःखसाधनत्वाज्ञानहेतुत्ववत्वेनापानिष्टेत्कित्वापत्तादितिद्वेषोत्तरं हि त्रिक्षणमध्ये
२३ इष्टसाधनत्वप्रतिसंधानस्यावश्यमनुमंतव्यं॥ एवं च प्रवृत्तिहेतुभावनाकारणतया कल्पितदुपप
त्तेः॥ अथेच्छापाज्ञानस्य चोत्पत्तिकाले द्वेषोत्पत्तेरनभ्युपगमे द्वेषकालीनजीवनयो
23 नियतेरेवमत्वाधिकरणे द्वेषसमवायित्वसंबंधेनप्रतिबंधकत्वस्याधिकरणे त
त्कालिकविशेषणतयाबोध्यं॥ द्वेषोत्पत्त्यनंतरक्षणे त्रयमध्ये एवोपायेच्छोत्पत्ति
नोपपत्ते॥ वस्तुतोज्ञानयोरेवयुगपदुत्पादानभ्युपगमेनज्ञानस्येच्छायाश्चोत्पा ता
दक्षणे द्वेषोत्पत्त्या द्वेषनाशानंतरक्षणे उपायेच्छोत्पत्तावपि बलवद्द्वेषविषयदुः
खाजनकत्वज्ञानमावश्यकमेवेति चेद्द्वेवमपि तत्तदुक्तप्रकारकबलवद्द्वेषस्याह
ततत्तद्धर्मावच्छिन्नजनकताज्ञानमेवोपायेच्छासामान्यप्रतिबंधकमस्तु॥ ताद २३
शकार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षयैकशोकप्रतिबंधकाभावहेतुत्वे लाघवात्

ष्टविशिष्टस्य तादृशज्ञानस्य तादृशज्ञानविशिष्टस्य हेत्वस्य वा प्रतिबन्धकत्वे विनिगमनावि
रहः । न च किंचित्करः मैवं तत्तद्धर्मप्रकारकत्वेन हेत्वव्यवहितोत्तरत्वादेरनुगमवि
रहेतुः स्वाजनकत्वपदं ज्ञानजन्यतावच्छेदकशरीरे निवेशनीयतया महागौरवात्॥ अन्नु वा
तत्तद्धर्मप्रकारकहेत्वानुत्तरेच्छायामप्रतितादृशहेत्वभावः स्वप्रकारकेण॥ हेत्वोत्तरेच्छायां तु तत्त
द्धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानस्यालीपतज्जनकत्वज्ञानाभाव एव हेतुः जनकत्वाभावज्ञान
स्येष्टकारतावच्छेदकजनकत्वप्रकारतानिरूपितभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वापेक्ष
या जनकत्वज्ञानाभावनिष्ठहेतुतावच्छेदकस्य जनकत्वप्रकारकज्ञानाभावत्वस्य लघु
त्वात्॥ अथ यानिष्टजनकत्वसंदेहेऽपीष्टप्रवृत्त्यनुदयात्सामान्येनानिष्टसाधनताकांदितत्व
विशिष्टस्य संशयसाधारणज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तदपेक्षया सामान्येन ज्ञाना
नास्कंदितं तदजनकत्वनिश्चयत्वेन हेतुत्वे लाघवमिति चेत्। मरणादिजनकत्वसंदेहेऽपि

युक्तदाविशेषप्रवृत्तिहेतोर्नाहं प्रामाण्यनिश्चयानास्कंदिततद्ग्रजनकत्वज्ञानत्वेनैव हेतुतायां वक्त
व्यत्वात् प्रामाण्यज्ञानानास्कंदिततज्जनकत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकतायां वक्तव्यतया
विपरीतगौरवात्। एवमिष्टसाधनत्वज्ञानकालेऽप्रामाण्यशंकानंतरज्ञानोत्पत्तिकल्पनेगौरवादिष्टसा
धनताज्ञानप्रतिबंधकत्वमावश्यकं तस्मात् सर्वमवगमयते तत्तत्कालीनहेतुविषयतावच्छे
दकीभूततापेक्षधर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानतत्कालीने[illegible]ष्टसाधनताज्ञानत्वेन
प्रतिबंधकत्वे कालभेदेनानंतप्रतिबंधकतासंगात्स्वामानंतर्ह्येतुविषयतावच्छे
दकीभूततापावंतसूत्रस्वावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानत्वेन तथात्व
पुनरपेक्षकल्पनंतादृशजनकत्वाभावकूटज्ञानस्यैकदासत्त्वात्॥ यत्किंचि[illegible]त्तद्व
च्छिन्नाजनकत्वज्ञानविशिष्टत्वानिवेशेतदानीतनहेतुविषयतावच्छेदककतिपय
धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानाभाव[illegible]दशायामपितथाविधयावत्त्विच्छुर्मावच्छिन्ना

जनकत्वज्ञानविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्यापितत्रज्ञानोत्पत्तिविरोधितासंगाहत
त्तत्तद्धर्मप्रकारकहेतुविशिष्टानांतत्तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावानांकूट
वैशिष्ट्यमेवनिवेशनीयंतत्कालीनहेतुविषयतावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मस्यावच्छि
न्नजनकत्वज्ञानसत्त्वेऽनुपस्थिततद्धेतुनिष्ठधर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानासत्त्वेपि
तादृशधर्मप्रकारकहेतुरूपविषयाणामभावात्तद्विशिष्टज्ञानाभावानामभावः कूल
भाद्वा॥ अस्मन्मते च तद्धर्मप्रकारकहेतुविशिष्टतत्तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञाना
भावकूटनिवेशाल्लाघवं तस्मादुक्तलक्षणेष्टानुबन्धित्वज्ञानेप्रतिबन्धकेनतु त
दनुबन्धित्वज्ञानं कारणं॥ वस्तुतस्तु॥ उपायगोचरहेतुवाएवकार्यसहभावेनप्र
तिबन्धकः लाघवात् सचतादृशहेतुविषयसाधनताज्ञानानंतरक्षणे ज्ञायत
इति न तदानीमुपायेच्छापत्तिः॥ केचित्तु॥ फलीभूतदुःखगोचरत्वं हेतुवन्ना
शानंतरमुपायेच्छां स्वीकुर्वतोपायापात्मविशेषगुणयौगपद्याभावमात्रंलव्यव मा

विधि॰वा॰
२५
25

लवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानहेतुतां खंडयंति न स्वीकुर्वंति चेद्द्वेषादिप्रतिबंधकतां
तेषां बलवदनिष्टसाधनताज्ञानस्य विषभक्षणादिगोचरप्रवृत्त्यनुत्पादप्रयोज
कत्वविरहेऽत्यविषभक्षणादौ मरणादिसाधनताज्ञानवतां कुतस्तत्र प्रवृत्तिवा
रणाय प्रामाणिकप्रयुक्तस्य विषं न भुंजीतेत्यादिनिषेधवाक्यस्य बलवदनि
ष्टसाधनत्वपरस्य प्रयोजकता दुरुपपादेवं "वेदवित्तु" बलवदनिष्टसाधनता
ज्ञानकालीनफलेच्छाव्यावृत्तजातिविशेषवानेव फलेच्छायां कारणतावच्छेद
कतया कल्पयंति "बलवदनिष्टसाधनतद्साधनत्वफलगोचरसमूहा
लंबनेच्छास्य फलेच्छात्वे मेदमनुमन्यंते" "मिश्रास्तु" बलवदनिष्टाननुबंधित्व
साधनाभावस्यैव कारणत्वं युक्तमित्याहुः क्व बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञा
नस्याहेतुत्वे दुःखसाधनत्वज्ञानसाध्यत्वयोरेव विध्यर्थतया तदभावस्य क
लोज महत्वणादौ बाधेन नञ्कलंजं भक्षयेदित्यादिनिषेधवाक्यानामप्रमा २५

णमापाद्यमणिकाराभिमतं तदनुबंधित्वज्ञानकारणत्वे व्यवस्थापयंति कलंजभक्ष
णान्वितनञर्थाभावेनान्वितस्यापि प्रत्यवायपरिहाररूपफलनिरूपितत्वेन साध्या
रण साधनत्वस्यान्वयप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वे प्रत्ययानामिति व्युत्पत्ति
विरोधमंतर्भाव्य निराकुर्वंति ॥ कलंजेत्यालोचनीयं ॥ मामकं तु बलवदनिष्टाननुबंधि
त्वस्य ज्ञानं कारणं तथापि तस्य विध्यर्थतायां निराबाधकतासंभवः प्रतिबंधकी
भूततदननुबंधित्वज्ञानविघटनेन प्रवृत्तिप्रयोजकस्य तद्वदिष्टजनकज्ञानस्य जन
कत्वानुरोधेन तस्य विध्यर्थत्वमावश्यकमिति तदभावस्य नञा बोधनान्नेति
षेधविधेरप्रामाण्यं हेवं कलंजभक्षणान्वितनञभावेनान्वितस्येष्टसाधनत्व
स्य विध्यर्थत्वेपि विधिं प्रति परप्रत्ययार्थकृत्यर्थान्वितस्यापि बोधकत्वनिर्वाहेण
न व्युत्पत्तिविरोधाभावात् ॥ कलंजभक्षणाभावेष्टसाधनबोधस्योपपत्तौ मेपि
५

१सम

विधिवि॰
२६
26

नद्येति ॥ साक्षात्प्रकृत्यर्थान्वयित्वस्य तादृशव्युत्पत्तावंतर्भावे मिश्रमतेपि वलवद्
निष्ठानन्वयित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य विधेयतया तस्य नञर्थ एव प्रतियोगि
तयाऽन्वयात्साक्षात्तस्य नञि द्यपि विधेयस्य प्रकृत्यर्थान्वयाभावे उक्तव्युत्पत्तिवि
रोधापरिहारात् ॥ अथ विशिष्टेष्टसाधनत्वस्य नञ्यपि भावोन्वयेपि इति साध्य
त्वरूपस्यैव विधेयस्य साक्षात्प्रकृत्यर्थेऽनन्वयान्नतन्मते व्युत्पत्तिविरोध
इति चेद् वैकल्पस्यान्मतेपि तादृशविधेयस्य साक्षात्प्रकृत्यर्थेऽन्वयान्न व्यु
न त्पत्तिविरोधः प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य तादृशव्युत्पत्तावंतर्भावे
तन्मतेप्यगतिरेव ॥ अथ निषेधरूपाग्रमैव व्युत्पत्तिः ॥ तस्याश्च धात्वर्थे
इति साध्यतान्वयान्मिश्रमतेऽविरोधः भवतां धात्वर्थे इति साध्यत्वान्वये. २६
इति साध्यकलंजभक्षणत्वावच्छिन्नाभाव एव नञा बोधनीयो ननु शुद्धकलं

जमद्गण्यत्वावच्छिन्नाभावः । अभाववोधे प्रतियोगिप्रकारीभूतधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वमा
न नियमेन वृत्तिसाध्यत्वस्योपलक्षणतया मदग्न्येत्वप्यसंभवात् एवं च तादृशाभावे प
त्वस्याप्यपरिहारः साधनतायां बाध एव वक्तृतिसाध्यत्वेनाविशेषितस्यैव कलंजभक्षण
त्वस्य प्रत्यवायजनकतावच्छेदकतया तद्विशिष्टकलंजभक्षणत्वावच्छिन्नाभावस्य
कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावानात्मकतया प्रत्यवायकत्वकार्याभावाप्रयोज
कत्वात् ॥ नहि नीलत्वादिविशिष्टदण्डत्वावच्छिन्नाभावो घटाद्यभावप्रयोजकतया
केनापीष्यते कृतिसाध्यत्वान्वितकलंजभक्षणस्येव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्ट
इष्टसाधनत्वाभावान्वयेपि न किंचिद्विरोधः ॥ कृतिसाध्यत्वस्यानिष्टजनकतावच्छेदका
घटकत्वेपि तद्विशिष्टाभावबोधात् ॥ यदि च विशिष्टवाच्याभावस्यानुयोगितावच्छेद
कमेव विशिष्टाभावस्यानुयोगितावच्छेदकं ॥ एवं च बलवदनिष्टाजनकत्वरूप

हृतिसाध्यत्वविशिष्टे तादृशविशिष्टाभाववैशिष्ट्यबोधो न संभवतीति मन्तेत हानु २

विधि·वा· विशेषणाभावस्य कृतिसाध्यत्वघटितधर्मानुयोगितावच्छेदकः ज्ञानकतायाम
वच्छेदकस्यैव तदनुयोगितायामप्यवच्छेदकत्वादिति तादृशधर्मावच्छिन्नविशिष्ट
भावस्यापि तथात्वं वक्तुमर्हतीति कृतिसाध्यत्वतादृशविशिष्टाभावानामेकत्रैकदु
२८ पस्थितिरीत्यैव कलञ्जभक्षणेऽन्वयप्रबोधः अत्र च न काचिदनुपपत्तिः॥ एवं च
27 बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्याभावत्वमादाय विनिगमनाविरहस्य दुरूपहृवत
यापृथगेव तयोः शक्तिरिति मतेऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावस्य तादृशा
निष्टजनकत्वरूपस्य कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वोभयविशिष्टे तदेकदेशविशि
ष्टे वा कलञ्जभक्षणे नान्वयः तेन तादृशधर्मयोः प्रत्यवायजनकतावच्छेदककु
रूपानिविष्टतया बाधकाभावेऽपि तत्किंत्वेकत्र रूपस्थितिरीत्यैवेतदन्वयउपपत्ते
विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधतात्पर्ये ... अत्रागत्या तत्साम २७

विशिष्टेष्टसाधनत्वे विधिशक्त्युपगमे इष्टसाधनत्वविशिष्टस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे

त्यागः वाजपेयेन यजेतेत्यादौ प्रकारान्तरासंभवात् वाजपेयसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः केवलमेव ज
ह्वप्रमितिरीत्या यागेऽन्वयबोधः स्वीक्रियते मा भूद्वृत्तिसाध्यत्वस्य तन्मते धात्वर्थेऽन्वयः त
थापि नञर्थान्वितधात्वर्थभेदे आख्यातसामान्यापेवृत्तौ विशेषणतयाऽन्वयात्तादृशावृत्
त्तेरपरित्यागः इति चेन्नहि प्रत्ययानां साक्षात्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमस्य सामा
न्यीकृत्वेन यापि कृतिसाध्यत्वाविषयकत्वे कलञ्जभक्षणकृत्यभाव इष्टसाधनमित्याकारक
एव बोध उपगंतव्यः ॥ एवं च बलवदनिष्टासाधनताया विध्यर्थत्वे यागपाकादिजन्यतोतदी
यनञ्समस्यापि गृहाचित्केस्य बलवद्द्वेषविषयतया बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकस
यागपाकादौ बाधात् ॥ पचेतेत्यादिविधेरसामर्थ्यप्रसंगः यदा यस्य पाकादिगोचरस्य बलवद्वि
ष्टीयते तत्कालीनतत्कर्तृकपाकीयबलवद्द्वेषाविषयासाधनतस्य न विध्यर्थतासंभवः अत नंतु
गमात् ॥ यत्र कलञ्जभक्षणादेः प्रमातरागेण कृत्वेन प्रवर्तते कलञ्जभक्षणादेरपि तत्कालीन
तत्कर्तृकबलवद्द्वेषविषयासाधनत्वात्तदभावबोधकस्य न कलञ्जभक्षयेदित्यादिनिषेध

विधेरसामान्यप्रसंगाज्जेतान्युपपत्तिरपि समाहिता बलवदनिष्टाननुबंधित्वस्य विध्यर्थतया
एवानुपगमात् ॥ अस्तु वा पापाजनकत्वमेव वैदिकविध्यर्थः श्येनादौ च निषेधस्थले
नञ्जा बोध्यते तेन च नरकजनकत्वमभावाद्धिंसायां पापजनकत्वाभावे तत्कलंजभक्ष
णकृतिमात्रं जनकत्वान्वयबोधः प्रत्ययार्थविशेष्यकः ॥ एतेन बलवदनिष्टा
ननुबंधित्वस्य विध्यर्थतानुपगमे अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिविधिर्यथा
धर्मपेन मा हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यादिनिषेधविधेर्वैधेतरहिंसापरत्वेनान्यपरत इति सि
द्धे तद्विरोधः वैधहिंसा पापानरकजनकत्वेपि अग्नीषोमीये तान्पश्वालभेनाहो विध
यत्र कृतिसाध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्याबाधादित्यपि समाहितं ॥ पापाजनकत्वरूपविध्यर्थे वा
धर्मपेन तादृशनिषेधविधौ मंकोचस्यावश्यत्वात् ॥ श्येनयागादेः पापसाध्यत्वे तु विशेषे
नाभिचरन्यजेतेत्यादौ पापासाधनत्वरूपे वैदिकत्वापीनम्युपगमान्न बाधः ॥ लौकिके
विध्यविशेषेणैतत्पाविधकृतिसाध्यत्वे इष्टसाधनत्वयोरेवान्वयाभ्युपगमात् ॥ २८

कै२

अनेलौकिकविधाविह २.

विशिष्यविशेषणाभावे विनिगमनाविरहेण कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वपापाजनकत्वेषु शक्ति
त्रयमेकस्यैव नेयत्रयेषु रत्वये योग्यतातन्त्रेतरांशे परित्यज्य तस्यैवान्वयोपगमे बाधकाभावात्
न च परकीयपशुघातवच्छ्येनादेरपि वैधहिंसात्वेन मा हिंस्यादिति स्यादि निषेधविधिविषयत्वे
तया पापसाधनताविरहेण पापसाधनत्वेऽपि विध्यर्थैकदेशापितत्वाबाधितमिति वाच्यं श्येन
विधौ तदन्वयो नोपेयत इति वा श्येनस्य वैधहिंसात्वेन तादृशनिषेधविधिविषयत्वेऽपि
अभिचारतया दुरदृष्टजनकत्वस्य सर्वसंमतत्वादुपपातकगणेऽभिचारो हीन
कर्म चेति मनुना परिगणितत्वात्। सर्वेषामभिचाराणां वैधत्वेन माहिंस्यादिस्तत्र वैधे
तरहिंसापरत्ववदत्र वैधेताभिचारपरत्वासंभवात्॥ अत एव मरणोद्देशेन कृतो
द्देशद्वारकमरणानुकूलव्यापारो हिंसेति हिंसालक्षणस्य दुरदृष्टद्वारामरणसा
धनीभूतश्येनादिव्यावृत्ततया न तस्य पापसाधनता अपि तु तज्जन्यमरणानुकूल
व्यापारान्तरस्यैवेत्यपि निरस्तं॥ अत एव श्येनजन्यपापे बलवद्द्वेषादपेक्षितत्वे वैर

वधसाधनत्वेपि नतैर्विशिष्टानां प्रवृत्तिः॥ यत्तु स्येनाऽऽत्मवधोवधाद्युपायमिति पापप्रयो
जकताज्ञानाज्जाततत्र प्रवृत्तिरिति॥ तदसत्॥ तथा सति पापप्रयोजकत्वस्येव वि
ध्यर्पतीयानाख्यातपाविध्यर्पीवाधस्यावश्यकत्वात्॥ अपायोऽग्पतयास्येने पापज
नकत्वान्वयानुपपत्तेः अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादावप्यपायोऽग्पतयातदन्व
यास्वीकारेऽतिप्रसङ्गो माहिंस्यादित्यादिनिषेधविधेः संकोचकल्पनमप्युक्तमि
ति चेन्न॥ पापजनकत्वे वैदिकविधितात्पर्यस्यौत्सर्गिकत्वात् गत्यंतरविरहप्र
वत्तपरित्यागात्॥ अत्र निषेधसंकोचे नेनोपपत्तौ तस्यापरित्यागात्॥ स्येन
स्थलेऽग्पतरविरहात्॥ न च मुख्यार्थपिपितात्पर्यं सौत्सर्गिकत्वेनाग्नीषोमीयप
शुमालभेतेत्यादिविधेः पापजनकत्वपरतानुरोधेन माहिंस्यादित्यादेहिंसा
सामान्यरूपमुख्यार्थपरत्वपरित्यज्यते माहिंस्यादित्यादेस्तादृशार्थपरत्वानुरोधे
न हिंसाविध्येकीपापजनकत्वपरत्वंपरित्यज्यत इत्यत्राविनिगमनाविरह इति २८

वाच्यं ॥ वैधहिंसाजन्यानंतपापाकस्यनप्रयुक्तलाघवस्यैव निषेधविधिसंकोचे विनि
गमकत्वात् । अथ नतावद्धिंसायादुरदृष्टाजनकतया संकोचस्यावश्यकत्वात् ॥ वैधावै
धसाधारणसकलहिंसैवपापसाधनमितितुसंकोच्यसिद्धौ ततः तन्मते च पापाजनक
त्वं नविधेयं किंतु नकलंजं भक्षयेदित्यादिस्कृतेः सामान्यप्राप्तनिषेधविधि
स्यसामान्यकत्रलक्षणनाविषयोपरः स कदापि इति मवाद स्यान्नि वैधविध्यातिरिक्तप
रः नहि निषेधातिरिक्तविषयोपलक्षतीयते तदभावे वा निषेधविधिस्येन नञा प्राप्त
पाप्यतइत्येवनियमः श्राद्धे न भुंजीतेत्यादौ कोगादिजनकत्वाभावेपिलिङ्ः लक्ष
णामुपगम्यातद्भावबोधकताया एव नञः स्वीकरणीयत्वात् ॥ तेनापाजनकत्वस्य
चान्यत्रविधेयताविरहात् ॥ न च पत्नीयपश्रुतिहिंसायाज्ञ अन्यत्र च वैदिके कर्मणि एप
नवत्पापजनकत्वसंकापानमिश्रपत्ति भवतीति ताहशसंकानिरासायावैधेः
पापजनकत्वबोधकत्वमावश्यकमिति वाच्यं ॥ एवं सत्यपि निषेधेतरेवलवद्धेतुवत

ज्ज्ञानकत्वांशे कृत्या प्रवृत्तिर्न भवतीति तज्जनकत्वार्थकतापात् अपि विशिष्य न लाघव
तु मुचितत्वात् ॥ प्रमाणं तदधीनतज्जनकत्वनिश्चयापात् ज्ञानकत्वांशे कानिवृत्ति
रिति चेत्स्वकृतेपि तुल्यं ॥ वेदयज्ञीयपशुहिंसापि जनयत्येव दुरदृष्टेन नरकं च स्वर्ग
विशेषादिरूपतत्फलेऽतिशयितदुःखवत्त्वात्तादृशनरकादेर्बलवद्द्वेषानुदयात्तत्र
प्रवृत्तिरुपपद्यते नैरिवधेऽत्कटरागवतः श्येनइत्येवं परिष्कारः ॥ कृतिसाध्यत्वज्ञा
नवतोऽपि स्विष्टत्वज्ञानादिरूपप्रतिबन्धकवशात् पाकादिरूपोपायगोचरचिकीर्षानु
दयात् पाकादिसाध्यकप्रवृत्त्यनुदयात् पाकाद्युपायचिकीर्षायाः प्रवृत्तिहेतुत्वमुपे
यते तयोः पाकत्वावच्छिन्नसाध्यकप्रवृत्तित्वतदवच्छिन्नविशेष्यककृतिसाध्यत्व
प्रकारकचिकीर्षात्वाभ्यां कार्यकारणभावः तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यककृतिसाध्यत्व
प्रकारकेच्छां विनापि तदवच्छिन्नोपादानकप्रवृत्तेः शुद्धतद्धर्मप्रकारकेच्छातस्त
दवच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तेश्चोत्पत्त्या तत्र व्यभिचारात् तत्प्रकारकप्रवृत्तित्वसाधि

मीष्टजन्यतावच्छेदकत्वं न संभवतीति तद्वृत्तिनसाध्यकत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वं साध्य-
तायाः प्रवृत्तेः पाकं करोमीत्यादिप्रतीतिसाक्षिकोविषयताविशेषः तस्या एव द्वितीयोल्ले-
खात्। प्रवृत्त्यर्थकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य तादृशविषयताविशेषबोधकत्वा-
त्। अनुमित्याद्यर्थकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य विधेयत्वादिरूपेण विष-
यताविशेषबोधकत्ववत्। अत एव भोजनाद्युद्देश्यकतंडुलाद्युपादानकपाकादिगो-
चरप्रवृत्तिदशायां पाकं करोमीत्याकारिकैव प्रतीतिर्न तंडुलं करोमि भोजनं करो-
मीत्याकारिका। न च फलस्योपादानस्य च प्रवृत्तिविषयत्वमेव नोपपद्यते तत्साध्य-
नताज्ञानजन्यत्वमेव प्रवृत्तेः किन्तु उद्देश्यकत्वं भोजनाय पाकं करोमीत्यादौ च तादृ-
शमेव भोजनाद्युद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थं तु भोजनादिशब्दार्थः तदुपादानकत्वमपि तद्विष-
यकप्रत्यक्षजन्यत्वमेव तदेव च तंडुलेन पाकं करोमि इह विषयापागं करोमीत्यादौ तृती-
यार्थ इति वाच्यम्। एवं सति तद्विशेष्यकवृत्तिसाध्यताज्ञानजन्यत्वमेव तत्साध्यकत्वमस्तु

विधि॰वा॰ तदुद्देश्यकज्ञानजन्यत्वमेव च तद्विषयकत्वं वक्तौ च फलविषयकत्वमेव प्रसज्येत ॥ अपि

३२ तादृशमेव इच्छाकृत्योर्न स्वाभाविकी विषयता जनकज्ञानविषयतैव तत्रापि विषयताया

३१ निमं उनवच्छिन्न साक्षी नैरभ्युपगमादिति चेन्न ॥ तदुद्देश्यकत्वादेरेव तत्साधनताज्ञान

जन्यतावच्छेदकतया तस्य तादृशज्ञानजन्यतानात्मकत्वात् ॥ अथ कार्यस्य पेण स्वस्व

स्वावच्छेदकत्वासंभवात् ॥ तादृशधर्मं तरेणानतिप्रसक्तस्य तादृशज्ञानजन्य

तावच्छेदकस्य दुर्वचत्वात् ॥ तत्साधनताज्ञानादिजन्यत्वानुपस्थितिदशायामपि तदु

द्देश्यकत्वादिविषयिकापायोजनापत्ताकंकेनेनीत्या नारकप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वाच्च ॥

तस्मादुद्देश्यत्व साध्यत्वोपादानत्वानि विषयताविशेषा एव । साध्यत्वाख्यविषयतावि

शेषस्य ज्ञानाप्यनिरूपितत्वान्तस्य तापतावच्छेदकतेऽप्येवं निलवनिवेशानमफलमि

ति चेन्न भावेरूपतएव तत्पादित्त्वान्निपूर्वत्वात्तत्कार्यकारणभावः यदि च साध्य

तावच्छेदकतासंबंधेन यवत्त्वं भातइति साध्यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छे ३२

व्यवहारस्य नास्यैव प्रामाणिकत्वात् मितितस्याः फलविधेयोयकतानाजन्यत्वेपि न हानिरिति तस्यानिर्विषयकत्व ११

इष्टतासंबंधेनेच्छायाः कारणत्वं कल्प्यते तदा तादृशविषयताविशेषस्य कार्यतावच्छेदक
त्वात्सत्तावेवोतभीवात्प्रवृत्तित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमावश्यकं प्रवृत्तित्वं च जातिवि
शेषः प्रयत्नत्वव्याप्यः यद्यपि जीवयोनियत्नस्य साध्यविषयकत्वेऽपि इष्टसाध्यताम्ब
विषयताशालित्वे मानाभावात् ॥ प्रयत्नत्वस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वं संभवति तथापी
श्वरप्रयत्नसाधारण्यात्तस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे जन्यत्वस्यापि निवेशः संसं
र्गाश्रौरवाभ्यति प्रवृत्तित्वस्यानयाल्वमुपेयते तादृशजातौ प्रमाणं तत्र विरहेऽपि कार्यता
वच्छेदकतयैव तत्सिद्धिः ॥ जीवनयोनियत्नसाध्यताज्ञानाधीनवृत्तिसाध्यत्वप्रका
रकेच्छाव[illegible]त्वात्कारणसंचारे प्रवृत्तिकारणप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया एव
प्रवृत्तिहेतुत्वं स्वीकरणीयं ॥ न्यायमते प्राणस्यातीन्द्रियतयाऽनुपादानप्रत्यक्षरूपका
रणविरहेण पाण्यप्रविश्याच प्राणोपादानकतत्संचारसाध्यकप्रवृत्त्यापादनासं
प्र भवेन प्राणवहनाद्युपादानकप्राणसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तेः संभवो दुरुपपादः ॥

५

कृष्यादिपरामृष्टेति स्तुत्यपाकादेरपरामर्शवं धेनाप्रयस्यात्वादेरिव प्रमाणवह नाड्या अपि
पदं परस्पारा प्रारम्भसंचारस्य अपातपातत्साध्यकप्रवृत्तौ नस्योपाधुनतासंभवात् ॥ ननु पादन
वीतत्साध्यकप्रवृत्तिस्त्रप्रकारतो नादिसाध्यकप्रवृत्तिवत्स्ववृत्तिसाध्यताज्ञानाधीनैव
प्रवृत्तिः ॥ मिश्रास्तु ॥ प्रारम्भसंचारस्य स्तुत्यादेरिव साध्यतया प्रवृत्तौ न विषयत्वायो
ग्यता प्रवर्तकेच्छाचिकीर्षाधीनवृत्तिसाध्यताज्ञानहेतुतावादिनं प्रतिलिकारमतादस्य
कृतिसा[illegible]मान्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानेच्छयोरेव प्रवृत्तिहेतुतां स्वीकुर्वते ॥ अथ
प्रारम्भसंचारस्य तादृशकृतिविषयत्वायोग्यत्वेपि ज्ञानेच्छयोर्निरुक्तसाध्यप्रमाणकृ
तिसाध्यताज्ञानादेः प्रवृत्तिहेतुत्वे कारणसत्वेन तत्साध्यकप्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारैवेति
नहि तद्योग्यताभंगभयात् सामग्री वा पर्वत्कार्यं जनयिष्यति ॥ न च विषयभेदेन कार
णताभेदात्पाकादिसाध्यकप्रवृत्तावेव तद्विषयकज्ञानचिकीर्षयोः कारणता क
ल्प्यते न तु प्रारम्भसंचारसाध्यकप्रवृत्तौ तद्विशेष्यकयोः कारणयोः फलाभावादिति २२

नापत्तेः ॥ अन्यथासिद्धत्वादिप्रवेशेत्तु कीरत्वादिति वाच्यं ॥ विषयभेदेनानुतकारणताक
ल्पनमपेक्षलाघवेन नाश्यता संबंधेन तद्वच्छेदकता संबंधेन वा समवायित्वे
मोत्तिविशेष्यता संबंधेन तद्वच्छेदकता संबंधेन वा ज्ञानानां च नीर्षितोः कारणताक
ल्पनात्मानां संचारत्वाद्वा विशेषविशेष्यकत्वनिमाश्यातसमवायेन ज्ञानत्वादेश्चायमी
ण्संचारे तत्वे नाश्यता संबंधेन तद्वच्छेदकत्व संबंधेन वा समवायेन चाप नेदुः
रत्वात् सुखत्वादेस्तु स्वत्वाद्धेनातादृश संबंधेन समवायित्वात्ग्णा पसमवायि प्रतितन्द्र ॥ सम
वहेतुतानल्पनाद्धितिने ता हि प्रवृत्ते प्यातिसंसंगमेगायता दृश संबंधेन समवायित्वम
तितादृशा हतल्पसंबंधेन प्राणसंचारस्य तत्वस्य वा प्रतिबंधकत्वमुपेयतां प्रव
त्तिसाध्यता ज्ञानस्य हेतुतोपगमे पितन्नाध्यताक्रमा दृति प्रसंगतादृवस्पेन प्रवृ
त्तिप्रगत्वतस्विरहात् ॥ तदुक्तमालोककृतैव न चान्वयपर्याप्तिचारस्तादृशाविष
यविशेषविलक्षणे विवक्षितेवादिति ॥ विषयप्रस्थापो विशेषः ॥ अपेक्षया ब्राह्मणत्वजो धर्मः

प्राणसंचारत्वस्य

प्राणे पंचत्वसंचारादयन्यत्वेतरदभावादेवं ज्ञानमप्रमाणवादिति तदर्थः ॥ वस्तुतस्तु ॥ अनु
विदि॰ वा॰ मितिपरामर्शसाधारण्येन योग्यताज्ञानानां धर्मितावच्छेदकांशे प्रत्यासत्त्या कार्यकारण
भावमतेऽत्र द्रव्यधर्मितावच्छेदकतासंबंधेन तद्वत्ताभाववत्द्रव्ये ह्रदादिव्याप्यवत्ता
परामर्शोत्तरं द्वत्वंताभावादिमत्तावगाह्याहार्ययोग्यताज्ञानादिवलात्तादृशसंबं
३३ धेन तद्वत्त्वाभाववत्द्रव्ये ह्रदेऽनुमितिसाधारणस्य वारणायतत्र द्रव्येऽन्यवृत्तिवि
33 षयतासंबंधेन ज्ञानेऽपीति तद्द्रव्यविशेषस्य हेतुताकल्पनमावश्यकमेव तत्रैव
गुणत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमादन्यथा ह्रदेऽपि समवायेऽत्वावाधादेव प्राणेऽसंचा
रत्वस्य रस्वत्वादेः साध्यतावच्छेदकतापाप्रवृत्तिकारणसंभवः ॥ तादृशसंबंधे ३३
न प्रवृत्तस्युत्पत्तौ प्राणसंचारत्वान्यवृत्तिविषयताख्यव्यापकसंबंधेन गुणत्वा
दिव्यापकधर्मावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकस्य तद्द्रव्यस्याप्यपेक्षितत्वादाधिक्यमन्य
त्रानुसंधेयम् ॥ प्राणसंचारस्य प्रवृत्तिविषयत्वायोग्यत्वेऽपि घटादेः प्रवृत्त्यम

ध्यताविरहेऽपि जीवनयोनियत्नस्य साध्यताभ्रमात्मकज्ञापनेर्वा कारणताप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्यै
वहेतुतावच्छेदकः घटः प्रवृत्तिसाध्य इति निरूपकशब्दः कृतित्वेन प्रवृत्तिविषयत्वस्य कृतिसा
ध्यो घटोऽयमिति ज्ञानस्यैव तत्त्वात् अपरिमितप्रवृत्तिकत्वात् प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिविषयतैव कारण
तावच्छेदकं तेनाति विशेषणीयत्वबाध्येयं ॥ भोजनादिनातं समीपके अस्मिन् भोजनादिकृतिसाध्ये
प्रवृत्तिकारणपक्षान्तरस्य गोचरप्रवृत्तिहेतुतापि स्वरूपसत्त्वविषयकेच्छाधीनत्व
पत्त्वे विशेषणमप्यंशे मत्वे तानतद्वृत्तिमेव स्वेच्छाधीनत्वमपि विशेषणमना
वश्यकत्वं भ्रमस्य दुःखजनकत्वादिष्टस्य योऽप्यत्वादेवातिप्रसंगाभावादित्यादिग्रन्थेनालो
ककारणभ्रमेच्छानुत्पादः फलाभावे न स्याद् ग्राहकत्वनातरं ॥ इष्टसाधनताज्ञा
नं कृतिसाध्यताज्ञानमपि विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या इच्छाहेतुत्वमेतादृशकारणत्वबला
द्विशेषतानवच्छेदकतासंबंधेन अस्मैत्वेवा प्रवृत्त्यापत्तिः संभवेऽपि इच्छा
कृतेरनन्तरकारणस्य साक्षित्वेऽप्यावश्यकत्वात् ॥ ननु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपीच्छाप्र

२ भ्रम

३४

विधि॰ वा॰

34

वृत्तित्वघटितानां त्वयं तस्य छोमत्वयोग्यतेति वाच्यं तत्राप्यसहेतुकेपापामेवेधा प्रवृत्तेरनुभव
सिद्धत्वात् भोजनादिकृतितद्वत्ताद्याक्रियाविशेषयोश्चैरप्रवृत्तेरपि नानातरापत्तावि
षयेव प्रमेयत्वाच्च ॥ स्ववृत्तसाध्यतावच्छेदकपदार्थाधिकरणीभूतजन्यत्वसाध्यतानि
रूपकपदार्थाश्चेत्तेषां तत्रोपस्थितिसाध्यतादृशज्ञानकालीनतत्रोपस्थितिसाध्यताज्ञान
तादृशकृतिसाध्यत्वप्रकारकेष्टताः प्रवृत्तिकारणं पदार्थानां तत्त्वेन स्वीयत्वेन त
त्कृतिविषयत्वेन साध्यत्वप्रकारकेष्टापादनप्रवृत्ती तत्समुपगन्तव्ये तथा च तत्कालीन
तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वेन तत्कालीनत्वेन तत्पुरुषीयत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यत्वप्रकारक
तत्कालीनतत्पुरुषीयेष्टात्वेन च कार्यकारणभाव इति न कारणानुगमाद्यनिवेषि
नोव्याप्तिचारः ॥ यैव नन्वकालीनत्वकृतिसाध्यताज्ञानान्येनाभावदशायामपि येव राजु
तत्कालीनप्रवृत्तिकारणं पत्रैवोपकृतिसाध्यताज्ञानाचैत्रस्य प्रवृत्तेरपापिताद्दशा प्रवृ
त्तिकारणं यत्तत्कालीनत्वेन तत्पुरुषीयत्वाभावाभिधानविशेषणता ॥ वस्तुतस्तु तत्कालीन

३४

नीयं न तु तत्कालीनत्वतत्तद्रूपीयत्वयोरिच्छाविषयो विशेषणत्वं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमः २

प्रवृत्तौ तत्कालस्यानतिप्रयोजकत्वात् तस्याश्चिकीर्षायां हेतुत्वकल्पे च तत्तद्रूपीयप्रवृत्तिं प्रति
तादात्म्यसंबंधेन तत्तद्रूपस्य पृथक्कारणत्वमेव कल्प्यं नातिरेके कारणता वा तु
ल्यापत्तेः॥ गौरवं कालप्ररूपयोर्विशिष्य हेतुत्वे काले चिकीर्षायाउपादानप्रत्यक्षादी
नां हेतुत्वेन तत्कालीनतत्तद्रूपीयाभावमेव परस्परसहकारेण तत्कालीनतत्तु
रूपीयप्रवृत्त्युत्पादने चिकीर्षादेः न चिकीर्षादिकं तत्कालीनतत्तद्रूपप्रवृत्ति
न तत्समर्थाः फलाभावेन प्रवृत्त्युत्पादे प्रयोजकत्वाकल्पनादेकारिप्रसंगात् प्रसं
गात्॥ विषयतानियमाय च तत्तद्रूपविशिष्टरूपकारणस्यैव तत्तद्धर्मावच्छिन्न
विषयकप्रवृत्तित्वेन जन्यतावच्छेदकमुपेयतां॥ एकस्यैव प्ररूपस्य नानाध
र्मावच्छिन्नविषयकप्रवृत्तिहेतुत्वे पक्षस्य चिदेव कालस्यैकेन चित्त्वं स्यात् किं
चिद्धर्मावच्छिन्नविषयकप्रवृत्तित्वं तेन सहकारितावच्छेदकधर्मप्रकारकप्रवृ
त्तिकाले तदानीं तत्तद्रूपीयविशेषस्यानापतितावच्छेदककोटिनिवेशो विष

यत्विनी कीर्तविषयतावच्छेदकधर्मेतरप्रकारकप्रवृत्तिप्रसंगः॥ यत्तु विषयतानियमाय विष १

दि.दि.का.

३५

35

यभेदेन कारणतावच्छेदकत्वमिति तदपेक्षया लाघवेन प्रकारत्वप्रत्यासत्त्या तत्कालीनतत्सु
रभीयप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीनतत्सुरभीयत्वविशेषितनञ्त्वे साध्यत्वप्रकारतानि
रूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या तत्सुरभीयेष्टत्वेन हेतुतायाः सामान्यत
स्तत्कालीनप्रवृत्तौ तत्कालनञ्ज्ञहेतुतायाः कल्पनमुचितं न तु तदंशे तत्कालीनत्वतत्सुर
भीयत्वानवेशात् इदानीं तन्नञ्ज्ञे तिसाध्यो घटः कालांतरीणकृतिसाध्यं पोवरडु
मित्यादिकमनुहालेवनञ्ज्ञानजन्यतादृशेच्छाबलान्नो घटत्वादिविशेषपोवरडुप्रत्ये
देप्रकारतासंबंधेन प्रवृत्त्यापत्तिरिति तदकारणकदाऽकस्मादेवमो नानाप्रवृ
त्त्यनुदयात् प्रवृत्तिव्यक्तिभेदेन नानाकारणताकल्पनापेक्षया प्रवृत्तिविषया
ण्णामपि न संख्यात्वमिति ॥ समवायेन तत्कालीनतद्धर्मप्रकार
कप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति पुरुषविशेषमनेन तद्धर्मावच्छिन्नतत्कालीनेच्छात्वेन कारणता
कल्पने कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्ति ॥ समवायीय तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानि ३५

विषयभेदेन पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणताकल्पने लाघवात् ॥ नहि प्रवृत्तिव्यक्त्यपेक्षया ४

पितसाध्यत्वप्रकारकत्वानि ञ्चि तत्तत्कालीनवृत्तिप्रकारतानिरूपितसमवेतत्वसंस
र्गावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टः समवायः अन्यत्र तु अभावपत्वेन तत्तद्विषयितात्व
न्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नत्वेन तत्तत्कालस्थः समवायः पत्र चासौ तत्र
नैतादृशी प्रकारतेति न साकाचित्प्रकाशाविशिष्टः समवायेन प्रत्यासीदतीति
नापि प्रसंगः तत्तत्कालीनप्रवृत्तौ च तत्तत्कालीनावच्छिन्नहेतुतेति न कालं
तरीयवृत्तिसाध्यत्वप्रकारके द्रवत्वाकालान्तरे तत्कालीनप्रवृत्त्यापत्ति
स्तादृशी च प्रकारता एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नाना गगनाभावत्वादिना
न विषयतया तत्र प्रसक्तिः साध्यतावच्छेदकविशेषसाध्यः पापं तु
त्वादिना धावाप्रसंगेन प्रवृत्त्यापत्तिः एकमात्रवृत्तित्वं चान्यत्रानिरुक्तो इत्यपि च
पुरुषार्थी विशिष्य हेतुता कल्प्यनायामनावश्यकत्वात् कायं लघुप्र
कारता न तापवित्रीकोहानाममन्यापत्त्यसिद्धिः तद्धेतुतेयदा एतत्सपुंसः पा

सिद्धि॰ का॰ ६॰
२६
36

कालादिप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वेन तद्दानन्धू न्यस्यापि उक्तः। कालत्वादिप्रकारकप्रत्या
पत्तेः॥ अथ कालाधेयत्वप्रत्ययस्थलेऽप्येतत्तौ कालमेदेनोक्तप्रत्यायिनी चेत्का
रणत्वमपेक्ष्य तच्चेदुक्तप्रकारकप्रतीतेर्नतन्तुरूपाणां विशेषणत्वकारणत्वात्। कस्य
चित्ताद्दृष्टिर्नदित्याद्यति प्रसंगवारणम् एवं प्रत्युक्तमिति चेत्सत्यं तत्कालविषय
ताविकारणता न च सदृक्ते कोटौ विशिष्यत्वनियतत्वापेक्षत्वाधिकरणमेतत्प्रकारकप्रत्य
यो यदि स्यात्तदा तत्कालविशिष्टत्वेन हेतुताकार्यकारणभावप्रत्यासत्तिः स
म्बन्धः कालवैशिष्ट्यवत्ता च तद्भिन्नवृत्तिप्रकारतानिरूपितसाध्यता प्रकारता
निरूपितनत्वाद्यैकाच्छिन्नविशिष्टाव्यतानत्वस्याप्यवहितपूर्ववृत्तिद्वारा तत्वाप
यसंबन्धेन कालत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकालविशिष्टत्वाव्यतानवच्छेदकत्वात्
पौर्वकालीनत्वेन वृत्तित्वेन च वृत्तिविशिष्टत्वस्य नप्यकालीनविशेष्यकोटी
दृशेषधपसंबन्धेन तन्केनापि कालेन वैशिष्ट्यसत्ता तिनामि प्रसंगः॥ एवं कार्या २६

लस्याविशिष्टाहेतुतावत्त्वमपि न कल्पनीयमेव तु विषयभेदेन कारणताभेदाभावप्रयु
क्तलाघवान्तरङ्गं यथा तत्प्रकारतासंबन्धेन तत्तत्सुखीयप्रवृत्तिं प्रति कालवि
शिष्टविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन तत्तत्सुखविषयेच्छात्वेन हेतुता वाच्या विशेष्य
तायां कालवैशिष्ट्यं च स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तीच्छाप्रतियोगिकत्वस्वावच्छिन्नेति
साध्यत्वप्रकारतानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन स्वाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नेष्टसा
ध्यत्वप्रकारतानिरूपितस्वविशेष्यतायां एवं च वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतावच्छेद
कप्रत्यासत्तित्वं वाच्यं कालस्य विषयतावच्छेदकत्वं चैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वं वा
च्यं कृतेन घटादौ नातिव्याप्तिप्रसङ्गः इति साध्यताज्ञानस्य च सामान्यतः प्रवृत्ति
त्वावच्छिन्नं प्रति साध्यताज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेनैव वा हेतुता अतिप्रसंगस्य कारणस्य
विशेषहेतुत्वेनैव संभवात् यद्वा तस्य प्रवृत्तौ कारणत्वमेव नास्ति अपि तु प्रयो

त्ति

विधि· वा·
२८
37

तत्कृतत्वमेव॥ न च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति निपतत्सर्वं वर्जितं कस्य सा
रणत्व ~~मावश्यकमिति~~ मावश्यकमिति वाच्यं॥ सुवृत्तिं प्रति तस्य कारणत्वासिद्धेस्तज्जन्य
जनकत्वघटितस्य तद्व्यापारत्वस्यापि चिकीर्षायामसिद्धेः॥ अपि च मिष्टसाधनताज्ञा
नस्यापि सुवृत्तौ चिकीर्षाद्वारान्यथासिद्धं भवतीति चेन्न॥ तस्यापि सुवृत्तावहेतुत्वे सुवृत्तौ
फलविषयतानियामकतयानुपपत्तेः। चिकीर्षाया उपायविषयिण्याः फलाविषयकतया
तन्नियामकत्वासंभवात्॥ इष्टसाधनताज्ञानहेतुत्वे च [redacted]
तत्र इष्टमीत्वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्रकृतिवच्छिन्नफलसाध्यत्वे तत्र कालीनतामा
लिज्ञानत्वेन तस्य हेतुतया फलमानानियामकसंभवात्॥ यदि च तत्र तत्फलसाध्य
नताज्ञानजन्यायामुपाये चिकीर्षायां तज्जनकज्ञानविषयस्य तत्र तत्फलसाध्यत्वे सा
पि मानमुपेयते तदा चिकीर्षायाः फलविषयतामेतं मीव्यकारणतावच्छेदके न फ
लमानस्य नियमसंभवादिष्टसाधनताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वे न व्यतएव उपाय
तत्र कृत्यवच्छिन्नफलनिष्ठोद्देश्यतानिरूपिततत्राश्रमीत्वप्रिमेमाध्यातानाविषयतानालिम रीत्या लावच्छिन्नेप्रति ६ २८

च्छायाः फलसाधनत्वविषयकत्वेनुगंयकृतामसंमतेः ॥ अत एव केचिन्मीमांसकाः कृतिसाध्यत्वप्र
कारकतापन्नमिलितत्वेनोपन्यस्तस्येच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमस्य स्वजनकं
ज्ञाने यत्प्रकारकत्वमिच्छापि तत्प्रकारिकैवेत्यर्थकत्वे चितत्वाद् इष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञा
नजन्यायां तदप्रकारिकेच्छायामालोकवृत्तौ व्यभिचार उपन्यस्त इत्यवधेयं ॥ एवं च
कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छां चेच्चिकीर्षा सा स्वादेव स्वरूपसती हेतुस्तत्र च समानविशेष्यक
कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे साधनताज्ञानं फलेच्छा च हेतुः फलेच्छा इष्टसाधनता
ज्ञानं तदनन्तरं कृतिसाध्यताज्ञानानां युगपदवस्थानासंभवेन फलेच्छासहितेष्टसा
ता धनत्वकृतिसाध्यत्वसमूहालंबनाद् उपायविषयिणी चिकीर्षा जायत इति न्यायपक्षच्छूतः ॥ तो
२३ उपाध्यायानुयायिनस्तु ॥ कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा न चिकीर्षा अपि तु कृ
तिविशेष्यकेच्छा सन्प्रत्ययस्य धात्वर्थविशेष्यकेच्छावाचकत्वस्य व्युत्पन्नत्वा
त् ॥ बुभुक्षते पिपक्षते इत्यादौ भोजनपचनादिविशेष्यकेच्छाबोधस्यानुभाविकत्वा

त॥ तच्च धात्वर्थप्रकारकेच्छाजन्यप्रत्ययेन प्रतिपाद्यते ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ द्वितीया
दाविशेष्यत्वार्थकतया ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छा स्वपदइत्येवान्वयबोध
हतः रात्रिप्रकारकेच्छैव चिकीर्षापदार्थः । अतएव पाकं चिकीर्षतीत्यादौ विशेष्यतया
पाकादेः कर्मतान्वयसंभवः अतोऽत्रेच्छा कर्मत्वे पाकत्वाद्यवच्छिन्नपाकादिगोचरे
च्छाजाले पाकं बुभुक्षतीत्यादिवत्पाकं तु बुभुक्षतीत्यादिप्रयोगापत्तेः पाकं चिकी
र्षतीत्यादौ सन्प्रत्ययप्रकृतिधात्वर्थकर्मतया द्वितीयोपपत्तौ नान्यथा पाकेच्छा
कीर्ष्यत इत्यात्मनेपदादिना सन्प्रकृतिसन्नन्तधात्वर्थनिरूपितकर्मतायाः
बोधनिपादनात् पाकादेरिच्छाकर्मतान्वितान्वयोपपत्तावपीति वाच्यं॥ भो
जनादिधर्मिकेच्छा साध्यनता ज्ञानजन्येच्छा भोजनादिविशेष्यकत्वानि
यमा ज्ञानवत्वर्थप्रकारकेच्छायाः सन्प्रत्ययार्थत्वे मोक्षेच्छाकालेऽपि मुमुक्षत इ
त्यादिप्रयोगानुपपत्तेः॥ सन्प्रत्ययस्य धात्वर्थविशेष्यकेच्छाभिधायकत्वे

एकत्वात् ॥ यत्र च विषयानवच्छिन्नाद् इच्छा धात्वर्थस्तत्र तत्कर्मभव्या इतकर्मप्रत्ययस्येच्छा
निरूपितविशेष्यतारूपं कर्मत्वमर्थः ॥ पाकमिच्छति पाक इष्यत इत्यादौ यत्र विषयाव
च्छिन्नाद् इच्छा धात्वर्थः तत्र इच्छाविषयनिरूपितं कर्मत्वं तदर्थः ॥ एवं च यत्र केचित्क्रियं तीत्या
दौ [redacted] द्विती
यया इच्छाविषयस्तन्त्र कुप्यति धात्वर्थकर्मत्वमेवाभिधीयते अत एवौदनं बुभुक्षते
ग्रामं जिगमिषतीत्यादौ सिद्धस्य ग्रामादेरिच्छाविशेष्यत्वविरहेपि भोजनगमना
दिकर्मतया तद्बोधकपदोत्तरं द्वितीया पाका कज्जिकीर्ष्यत इत्यादौ रूप्यात्मनेपदादि
नाद् इच्छाविषयकृत्यादिकर्मैवाभिधीयते ओदनो बुभुक्ष्यत इत्यादौ भोजनादिकर्म
त्वं वतन् ॥ न च प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययमात्रानामिति व्युत्पत्तिविरोधः प्रकृते
कदेशार्थस्यापि प्रकृत्यर्थत्वात् ॥ न च सन्नन्ते तथानुशासनप्रकृतिधात्वर्थविशिष्टेच्छाया
एवोपस्थापनात् तादृशधात्वर्थस्याख्यातार्थकर्मतायां विशेषणत्वस्याऽन्वयो न संभवति ।

विधि वा.
३८
39

तकविशेषणत्वोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वये आकांक्षाविरहादिति वाच्यं ॥ यथाहि
फलव्यापारयोः पृथक् धात्वर्थतामते कर्त्राख्यातेन फलस्य व्यापारे जनकतासंबंधेनान्व
यः फले चाश्रयतासंबंधेन द्वितीयार्थवृत्तेर्विशेषणतयाऽन्वयः कर्माख्याते तस्य फले
च धात्वर्थफले जन्यतासंबंधेन परस्य व्यापाररूपधात्वर्थस्य फलस्य चाख्यातार्थाश्र
यत्वे निरूपितत्वसंबंधेन विशेषणतयाऽन्वय एवं यथा त्वापि कर्त्राख्याते तस्य फले सान्व
त्वं यथा पदार्थयोर्विषयितासंबंधेन विशेषणतया धात्वर्थकृत्यादेरन्वयस्तथा च
द्वितीयार्थस्य कर्मत्वस्यान्वयः कर्माख्याते तस्य फले च तत्र तदर्थस्य साध्यताविषयतासं
बंधेन धात्वर्थकृत्यादेर्विशेषणतया धात्वर्थकृत्यादेः कर्मत्वविशेषणतयाऽन्व
योपगमात् अत एव कर्त्राख्याते तस्य फले पादस्य विशेष्यविशेषणभावक्रमेण पदा
र्थानां बोधः कर्माख्याते तस्य फले तावतामेव पदार्थानां तथाविधविशेषणविशेष्य
भावविपर्ययेण बोध इत्यनुभवस्याप्यपरित्यागः ॥ इत्थमेव चैत्रयोः स्वकर्म ३८

कत्वेपि ग्राममेति षष्ठ्यामानीत्याहे सम्बन्धत्वय इति स्याधातोरकर्मत्वात् सम्बन्धत्वपर्यन्तधातोरपि त
पात्वमिति ग्राममिति षष्ठ्यसमीक्षायां दृष्टो न प्रयोगाइत्यलं विस्तरेण ॥ एवं च चिकीर्षा इत्यादौ कृ
तीष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं न तु कृतिसाध्यत्वांशे इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तक इति भवति
त्पाकादिकार्यं कृतिविशेष्यकेष्टसाधनतापाककृतिरिष्टसाधनमित्याकारकस्य कृतिविशेष्य
केष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकहेतुत्वात् ॥ एवं च कृतिसाध्यत्वविधिर्नोपपद्यतेऽपि तु इष्टसा शा॰कि
धनतोपायमेव तस्याख्यातस्य सामान्यशक्तिकल्पनापादनं तो विशेषणेन तयोऽन्वयः ॥
इति चेन्न मैवं त्वयापि एक पदार्थयोरपि कृतीष्टसाधनत्वयोः परस्परान्वये बा
धकाभावात् ॥ अथ पाकादिगोचरप्रवृत्तिं प्रति पाकादिसाधनत्वप्रकारककृतिविशे
ष्यकेष्टत्वेन इति साध्यत्वप्रकारकपाकादिविशेष्यकेष्टत्वेन वा हेतुता कल्प्यत इत्य
त्र विनिगमनाविरहः अत एव कप्तारीरसामेव चिकीर्षापदप्रवृत्तिसाध्यत्वस्य प्रकारेण ता
कल्पनेऽविरोधात् ॥ प्रतिपादत्वस्य विनिगमकत्वात् ॥ न च कृतिसाध्यत्वप्रकारकोपाये

विधि॰वा॰

४.

40

च्छायाः प्रवृत्तिहेतुत्वे पाकः कृतिसाध्य इति ज्ञानस्येच्छाहेतुत्वमपि चिकं कृतीच्छावादिना तद्व्यक्त
व्यत्वात् पाकं कृत्वा स्वाधयामीतीच्छायाश्चानुभविकत्वेऽपि कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नविशे
षकेष्टसाधनताज्ञानादेव तदुपपत्तेः॥ वृष्टिर्मे भवत्वित्याकारिकेच्छापां च इच्छादिवर्गेके
ष्टसाधनत्वेऽपि सत्कृतयागस्य मारणाद्यर्थे प्रकारकेष्टसाधनताज्ञानात्तत्प्रकारकेच्छा
कारणमतद्धर्मावच्छिन्ने ष्टसाधनत्वावगाहिनः कृतानस्य हेतुतया कृतिसाध्यपाक
त्वस्येष्टसाधनताज्ञानवच्छेदकतया तत्प्रकारकेष्टसाधनताज्ञानात् तत्प्रकारकेच्छायाश्च
संभवेन कृतिसाध्यपाकत्वप्रकारकेच्छायाः पाकरूपं हूव त्वेन पाकः कृतिसाध्य इत्याकार
कज्ञानहेतुतायामस्तु भयमते प्यावश्यकत्वात् कृतिसाध्यपाकत्वादिप्रकारकेष्टसा
धनताप्रकारकज्ञानादेव तत्प्रकारकेच्छायाः कृतीच्छाकारणत्ववादिना स्वीकारे कृतिसा
ध्यत्वप्रकारकेच्छाहेतुत्ववादिनापि तादृशेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तेः स्वीकरणीय
तयानन्यमतेऽपि कृतिसाध्यत्वाज्ञानहेतुतायां नाधिकमित्यस्यापि मतस्य च त्वाच्च॥

४.

० ताज्ञानस्येव कृतीच्छायां कृतीष्टसाधनताज्ञानहेतुत्वे तु भयमतसिद्धमितिकाच्या॥ इष्टसाधन

न च कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायाः प्रवृत्तिहेतुत्वे विधिना तस्य तादृशेच्छाजनकज्ञानोत्पादकत्वा
नुकूलेन कृतिसाध्यत्वेऽधिकारापाविधिशक्तेः कल्पनीयतया गौरवमिति वाच्यं ॥ साध्यता
संबन्धेन कृतिप्रकारकेच्छाहेतुतायाः स्वीकरणीयतया तादृशेच्छाजनकस्य कृतिप्रकार
कोपायज्ञानस्य आवश्यकत्वात्तेन कृतिसाध्यताया विधिप्रत्ययादेवोपपत्तेरेतन्मतेऽपि कृतिसा
ध्यत्वस्य विध्यर्थताया अनभ्युपगमात् ॥ एतेन कृतिसाध्यत्वप्रकारकादिविशिष्यकेच्छा
त्वापेक्षया अनुकूलतासंबन्धेन प्रकारादिप्रकारककृतिविशेष्यकेच्छात्वस्य लघुतया
तेनैव रूपेण हेतुत्वस्यापि प्रकृतं ॥ मैवं ॥ गत्वाद्यवच्छिन्नार्थकृतेर्धात्वर्थविशेष्यतया अ
न्वयात्रान्वयाद्यविशेषणतया विधिस्थले तस्या अन्वयोपगमे कृत्यन्तिमे कल्पनया गौ
रवात् तद्धसनप्रयुक्तलाघवस्यैव कृतौ इच्छाहेतुत्वे विनिगमकत्वात् ॥ एवं कृतेर्धात्वर्थ
विशेषणतया अन्वयोपगमे प्रथमोतार्थेन समं क्रियायाः साक्षादन्वयासंभवात्प्रथमां
तपदार्थविशेष्यकान्वयबोधानुकूलत्वेन च धात्वर्थस्य विशेष्यतयापि कृतिभान स्वीका

विधि·वा·

४१

५१

स्मावच्छेदकतया कृतेर्द्विधा भानोपगमे नातिप्रसंगो गौरवं॥ न च ज्ञानीयादित्यादौ कृतेतरासाध्यत्वेनाबो
धेन धात्वर्थतानात्वे विषयताधुनत्वान्वयः गौरवेनाप्युपगंतव्यकार्यायाच तन्मते विध्यर्थसे
ष्टसाधनत्वस्यच्छन्दिदसाध्यतापि कचित्कृतिक्रियायामन्वय इति विशेष्यत्वाभेदे गौरवमिति वा
च्यं॥ वावसभेदे नाकांक्षाज्ञानहेतुताभेदस्य सर्वमतेप्यावश्यकत्वेन धातुभेदे नापि व्युत्प
त्तिभेदस्य गौरवापादकत्वात्॥ परंतु मणिकृतोक्तं॥ कृतीच्छान प्रवृत्तिहेतुर्भिन्नविशे
ष्यकतया गौरवादिति तृपा पादिशेष्यके ध्येव समानविशेष्यकतया लाघवादिति॥ तत्र॥
समानभिन्नविशेष्यकत्वयोः रूपं लाघवगौरवमनुपोद्रकतामिति ननु ब्रूमहे॥ येवी
वच्छेदकस्यात्यवहुपदार्थघटितत्तरूपलाघवगौरववर्तजनकस्य कार्यसमानावि
शेष्यकत्वाभिन्नाविशेष्यकत्वरूपलाघवगौरवमपि कार्यकारणभावकल्पनाक
ल्पने विनिगमकं॥ कृतिरूपविशेषोऽध्यवसायी कर इति न्यायादिति मणिकृत
काशयं व्याचक्षते॥ तच्चस्वकल्पितपरिभाषामात्रनिर्वाहितत्समीहिता उपहसनीयाः॥ ४१

यत्तु समानविशेष्यकेच्छायाः प्रवृत्तिहेतुत्वे विशेष्यभेदेन न कार्यकारणभावभेदः विशे
ष्यीभूतघटादिकमादायैव समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे न
ल्याघित्वे वातिप्रसंगस्यासंभवात् ॥ घटादिविशेष्यकप्रवृत्तौ पटादिकादिवि
शेष्यकेच्छाया हेतुतामते च समानविशेष्यतया विशेष्यावच्छिन्नत्वेप्रत्यासत्त्या
द्भेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वादिति तन्नेच्छाकारणतापक्षे गौरवमुक्तं तादृशी चिंता
मणिकारशयापवर्णितं ॥ तत्प्रपञ्चस्तु ॥ विशेष्यतासंबंधेन प्रवृत्तिं प्रति प्रकार
तासंबंधेन तत्तद्विशेष्यकेच्छायाः प्रवृत्तिविशेष्यमात्रे विषयत्वेऽपि मतेपि कार
णत्वकल्पनसंभवात् न्मातेपि विशेष्यभेदेन कारणताभेदः प्रयुक्तगौरवानव
काशात् ॥ न च विषयता विशेष्यमात्रे रितिरिति स्वाश्रयप्रकारकविषयतावादिमते प्रकारता
न विषयतातिरिक्तानवांतरावाना नाधिकरणापि पितु विषयतानिरूपिता तित
स्याः केवलप्रकारतात्वेनेच्छासमवायसंबंधित्वेन संभवतीति स्वविषयतानिरूपित

ता

प्रकारतात्वेनैव संबंधतावच्छेदकोरवमिति वाच्यं॥ घटादिरूपविशेष्यं इति मत्व
प्रकारेण पाकादिकं च शुद्धपाकत्वादिप्रकारेण संसर्गतात्वेन वच्छेदकीभूततादृ
शोभावत्वात्पाकादिविशेष्यकप्रवृत्तिवारणाय इति प्रकारकेष्टहेतुतामतेपि
इति प्रकारतानिरूपितविषयतात्वेनैव विषयतायाः कारणतावच्छेदकप्रत्यास
त्तितायाः स्वीकर्तव्यत्वे[?] तन्मतेपि इति निरूपितविषयतानिरूपितप्रकारता
त्वेन तत्साकारत्व॥ प्रत्यासत्तिशरीरप्रवेशे संसर्गमतेपि तुल्यत्वात्॥
तत्[?] विषयतात्वेन तत्प्रकारतानिरूपितत्वेन विषयता तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नसं
संबंध इति शुद्धविषयताप्रत्यासत्त्याकान्त प्रकारकेष्टत्वेन हेतुत्वेपि मतेपि
तारेण तावच्छेदकप्रत्यासत्याकारेण तावच्छेदकावच्छिन्नसत्तायाएव पत्नोप
धानप्रयोजकत्वोपगमेनापहृष्टितानि असंगानवकाश इति चेत् स्वविषयताप्रि
प्रकारतायाः साक्षात्संबन्धानाघ्नि रूपतत्वे किम्पिदमिष्टानि नं[?] इति प्रकारकत्वे

रत्ना

इतिप्रकारकविषयताकत्वमितिचेन्नहि तादृशरूपेण विषयताप्रत्यासत्त्याहेतुताकल्पते किं
त्वाकृतिविषयतानिरूपितप्रकारतासंबंधेन केवलेच्छात्वेन हेतुतेत्यनयोः कस्मिन्नप्येकत्र
एवमिति स्वपं विवच्यते ॥ व्रतं तत्र विशेषणस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयतापा व्यवस्था
पितत्वात्प्रकारतापा अपि विषयतात्वं ज्ञाननिरूपितत्वं च प्रामाणिकमिति न चतुष्टादि
शाश्रुरूपप्रकारतासंबंधेन कृतिविशेष्यकेच्छात्वेनापि हेतुतासंभवात् ॥ एतेनाकृतिवि
षयतानिरूपितप्रकारतातेन संबंधितापा अप्रामाणिकत्वमपि न दृति ॥ अत्रास्तु प्रका
रतापा विषयतात्वं ज्ञाननिरूपितत्वं च तथापि तस्या इच्छानिरूपितत्वमप्रामाणिकं नहि
पाकादिप्रकारककृतिविशेष्यकज्ञानानुव्यवसायेन पाकं जानामीत्याकारकेण ज्ञानं
शविशेषणविषयतानिरूपितत्वमिव इच्छासाक्षात्कारेण इच्छां प्रति तदवगाहितेतथापि इच्छान
न्तरं पाकमिच्छामीतिसाक्षात्कारमानससर्वसंमतत्वात् पाकधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानज
न्येच्छायाः एवं तथाकारेणानुभवात्ः तस्याः पाकविशेष्यकत्वनियमात् तथा च प्रकारतापान

विधि.वा.
४२
43

कारणप्रत्यासत्तितासंभवोऽपि तु विशेष्यतायैवेति सामानाधिकरण्येन धूमायाएव प्रकर्तृकता।
न च प्रकारताया इच्छानिरूपितत्वविरहेऽपि तन्निरूपितविशेष्यताघटितायाः इति निष्ठ
विशेष्यतानिरूपितप्रकारतारूपपरंपरायाः संबंधत्वे न किंचिद्दूषकमिति वाच्यं॥ साध
कामानस्यैव बाधकत्वात्॥ समग्रतु स्वविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वेन उपदर्शितरीत्याऽ
तिप्रसंगवारणं कं भवेन्न कमिति च प्रकारतानिरूपितत्वेन विशेष्यतायाः संबं
धत्वे साधकविरहेऽपि दोषविरहात्॥ न चोक्तसाधवेनादर्शितपरंपरायाः संबंधतासि
द्धिरिति वाच्यं॥ येन संबंधेन विशिष्टबुद्धिर्नानुभाविकी तस्य किंचित्कार्यकारणभावानुरोधे
न संबंधतास्वीकारस्याप्रसक्तौ तद्विरहेऽतुल्यत्वात्॥ अन्यथातिप्रसंगादिति मणिकाराशय
भवतारयंति निपुणतराः॥ वस्तुतस्तु स्वतोऽक्षायाः प्रवर्त्तकत्वे तत्तद्धूमपाकादिगोचरप्रवृ
त्तौ पाकव्यक्तिरिष्टसाधनमिति ज्ञानस्यैव पाकादिजातिधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनेति
लाघवं॥ न च नैयायिकमतेऽतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणत्वाकल्पनेन लाघवं प्र
नहेतुतावाच्या [illegible] मते च पाकद्रव्यष्टसाधनमित्यादिज्ञानस्य पाकत्वादिधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानतेर ४२

यदि च कृतिसाध्यताविषयकेच्छाहेतुतामते पि कृतिसाध्यपाकत्वादिनेष्टसाधनताज्ञा
नादेवाचिकीर्षाजापतद्वस्तुपगम्यतादृशेष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव प्रवृत्तिहेतुता स्वीक्रि
यते न तु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वतंत्रहेतुता तदापि नोक्तावच्छेदकलाघवावकाश इति
वाच्यं ॥ कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वेपि प्रवृत्तिहेतुत्वानभ्युपगमात् ॥ इष्टसा
धनताज्ञानस्य च प्रवृत्तावुद्देश्यतया फलमाननियमाय प्रवृत्तिहेतुता वाच्या कु
प्रकत्वात्फलसाधनत्वस्यावच्छेदकीयपाकत्वेनावगाहनात्तस्याः फलमाननियामक
त्वात्तेन वा दिति कृतिसाध्यत्वविषयकेच्छायाः प्रवृत्तिकलकचितं ॥ ननु तथा
कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतयागौरवात् इति मूलग्रंथस्यापि भिन्नविषयक
कृतीच्छायाः पाकाद्यनुकूलकृतीच्छात्वावच्छिन्नविशेष्यकतया तस्या हेतुत्वे तज्ज्ञानक
स्य तादृशगुरुधर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्येव प्रवृत्तिहेतुतापाव
नेव्यतया गौरवपरस्तात् ॥ पाकाद्यनुकूलकृतीच्छात्वेनैव प्रवर्त्तकता ॥ न च एवं पा

कृत्यवषयक

विधि वा.

४४

कार्यानुकूलकृतेरिष्टसाधनत्वेऽपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानेप्यवैतितज्ज्ञानेकृतिसाध्यत्वे १

साधनत्वयोः प्रामाण्येप्यनियमात् क्रियानुकूलकृतीच्छापेक्षासामग्रीवशात् स्वानिसा

ध्यत्वेन क्रियाविषयकत्वेनैव प्रत्यासत्तेः कृतीच्छात्वेन हेतुत्वेपि क्रियागोचरेष्ट

साधनताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वं संभवति ॥ तादृशनियमे क्रियाया धर्मिकेष्ट

साधनताज्ञानस्यापि कृतीच्छाहेतुत्वादिति कृतीच्छात्वेन हेतुत्वेनोक्तगौरवसंगमिर

तिवाच्यं ॥ तादृशनियमस्याप्रमाणिकत्वात् पाकं वैशेष्यस्य कृतीच्छापेक्षा कृतिसाध्यत्वे

न क्रियाविषयतायाः प्रयोजकत्वपरत्वात् ॥ न च कृतिसाध्यत्वप्रकारक क्रियाविष

यकेच्छात्वस्य नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकतायां मयवाहितत्वजन्यरव [redacted] विसं तपात्र ४

गतेः इति तथा स्यत्वाद्यवादेवासिद्धेः ॥ इष्टत्वं च वेद्यं ॥ क्रियाविशेष्यकेच्छेव

प्रवर्त्तिका तत्रापि विधिना कास्यातिविशेष्यके इष्टसाधनताप्रकारक शाब्दबो

धस्वीकारे तवोचितः ॥ क्रियाविशेष्यकसाध्यतासंबंधेन कृतेः प्रकारतासी ४४

स्य गंधस्य प्रापितत्वापि कतेऽस्मंगतिरितिवाच्यं ॥ केवलपूर्ववर्तितावच्छेदकतायाः अभयवादिसिद्धिः तापरत्वे ४

त्स्य कृतिसाध्यत्वे विधिशक्तिकल्पने प्रयुक्तगौरवपरिहारेपि प्रथमान्तपदार्थविशेष्य
कान्वयबोधानुरोधेनोभयथा कृतिमानकल्पने प्राग्गौरवस्यानवस्थकपरिहार
त्वात्॥ न चैवं प्रवर्त्तकज्ञानानिष्पत्तिः पाकं कुर्वीतेत्यादाविव पचेतेत्यादावपि
चेते[illegible] कृतेरिष्टसाधनताबोधोत्तरं क्रियायाइष्टसाधनत्वमंतरेणतत्
व तेरिष्टसाधनत्वज्ञानमनुपपन्नमिति नु प्रवृत्तिज्ञानमलकृतिचेष्टसाधन
न ताज्ञानान्तरमुपगम्येन प्रवर्त्तनुपपत्तेः शाब्दबोधस्य स्वीकृतत्वेनेदानीतनत्वा
प्रकारकत्वाद्यज्ञानान्तरापेक्षायाः सर्वमतएवावश्यकत्वादिति केचित्कृतीच्छा
याः कृतिहेतुत्वे कृतिं प्रतिजिज्ञासादिविशेषज्ञानसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वान्
त्वेनेनलाघवं। तादृशसामग्रीकाले कृतीच्छायाअसत्त्वेतादृशकारणविरहा
देवकृत्यनुत्पत्तिनिर्वाहात्॥ तन्मते कृतिसामग्र्या इच्छाघटितायाजिज्ञा
सोत्तमविहितज्ञानसामग्रीतोपिबलवत्तयापाक्ततेरेवोत्पत्तेः॥ न च ज्ञान

प्रवृत्तौ युगपदुत्पादोपगमे इति विरहात् तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं कृतिसा
ध्यत्वप्रकारकेच्छावादिनापि न स्वीकरणीयमिति तल्लाघवान्न वक्तव्यमिति वाच्यं ॥
जिज्ञासानंतरं ज्ञानस्यैवानुभवेन प्रवृत्तिसामग्र्या अवस्यानुभाविकत्वात् तदनु
त्पादेन प्रवृत्तौ तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनायामावश्यकत्वात् ज्ञाना
नुभवापलापे ज्ञानं प्रति विजातीयज्ञानसामग्र्या अपि प्रतिबंधकत्वक
ल्पनाप्रसंगात् ॥ एकदा नानाज्ञानकल्पनाप्रयुक्तगौरवभयात् तादृ
शप्रतिबंधकताकल्पने कृतेपि प्रवृत्तिकल्पनागौरवभयेन प्रतिबंध
कतायामावश्यकत्वात् इत्यादि युक्त्यास्माभिरुक्तं पंचाननं परिष्कृतं वि
तत्वितं ॥ अथोपायच्छार्थिकेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेन संध्या
वंदनादिरूपनित्यकर्मणां निष्फलत्वापातेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिः इति
चेत् साधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेन संध्यावंदनादेर्दुरितनाशफलाधीनत्वेन

दृष्टं विनासाधनतानुपपत्तेः २

रकेविनेधितेनेष्टतया कृतौ न तत्साधनताज्ञानादेव संध्यावंदनादौ प्रवृत्तिरुपपद्यत इति
चेन्न॥ नरकरूपदुःखविशेषप्रतिपंथित्वेपि संध्यावंदनादेः सुखदुःखाभावा
न्यत्वेन स्वतः प्रयोजनविरहादिष्टसाधनत्वं विनेष्टत्वानुपपत्तेः॥ संध्यामुपास
ते ये तु सततं संशितव्रताः॥ विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयमित्याद्यर्थ
वादोपस्थितफलसाधनताज्ञानादेव तत्रेच्छाद्युपपत्तेर्नायं तदा तदुक्तिं न फ
लसाधनत्वज्ञानादेव तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेः॥ तत्कर्मतानुपायिनमत्तु॥ इष्टसाधन
ताज्ञानेन प्रवर्तकमपि तु कार्यताज्ञानमेवेति न संध्यावंदनादौ प्रवृत्त्यनु
पपत्तिः॥ एवं च विध्यर्थोऽपि कार्यत्वमेव न त्विष्टसाधनत्वमपारितानात्वविधी
नाम नयामोऽप्रवृत्तिः॥ नन्विष्टसाधनताज्ञानस्याप्रवर्तकत्वे अपूर्वेष्टं प्रतित
द्धेतुतापक्षावश्यकत्वात्॥ तेन विना प्रवृत्तिकीर्षायाऽपायद्विकीर्षाया एवानुपप
त्याप्रवर्तनावच्छेदकं तदपेक्षितमिति चेन्न॥ चिकीर्षा नारम्भिकायाः साकांक्षाकार्यत्व

विधि. ४६ 46

गुरुभिरङ्गीकारात्॥ पाकादिसाध्यमस्त्यत्वादिप्रकारकेच्छाप्रयोज्यतैः पाकादिविष
यकलो[illegible]प्रमात्॥ तदुक्तं॥ कृतिसाध्यैकस्वेति[illegible]रात्यमपि योगे च रप श्रा२
तीति चिकीर्षालिङ्गात् तदिच्छाचनज्ञोचरकृतिसाध्यताज्ञानादेव जायते॥ अथेष्ट
साधनताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रवर्तकत्वमत्यन्तेऽनुकूले सख्यावहनाद्दा विवनिष्पलत
पाठ्ठायमने चैतत्पवं नादावपि न प्रवृत्तिः कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्रापि स
भवात्। न च तत्कालीनतत्कृकवीयप्रवृत्तौ तत्कालीनतत्कृवीयकृतिसा
ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वात्तादृशस्य न प्रवृत्तेः स्यात्तत्तदानीतनतत्कृतीय कृ
तिसाध्यत्वस्य वाध्यादनुपायत्वादिति प्रवङ्गीकुर्वाणस्य गुरोरेतादृशशक्तिर्यादृशे
ष्यकृतादृशकृतिसाध्यताज्ञानमेवज्ञानानुमतमिति वाच्यं॥ अन्यथा रव्यातेऽ
ङ्गीकारे तत्साध्येष्टकातरभावेऽखिलनादेरुदाहृतेन स्वकृतिसाध्यत्व
प्रकारकाविच्छिन्नवादीच्छापाः कृतेश्चोपपनयेज्ञानप्रमाननतादृशकृतिसाध्यत्वान ४६

१५८

संसर्गाग्रहस्यैव हेतुताया: स्वीकरणीयतया चैतावंदनादौ यदा यस्य कृतिर्नोत्पद्यते तस्या
पि तदा नत्रेत्यमात्वग्रहस्याप्रत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ अथ पकालत्वरूपभेदेन कारणताभेदः स्व
पूर्वं निराकृतत्वात् । कालेन तदीयपुरुषांतरीयकृतिसाध्यताज्ञानादन्यं तु सोऽस्तु द
नोपस्वत्वस्य नु दृष्टात्कार्यकारणयोः समानकालीनत्वतत्पुरुषीयत्वविशेषणयोः सम्हितिप्रव
कृतिश्चिकीर्षयोः कदाचित्कृतित्वसाध्यताज्ञानयोः कार्यकारणभावकल्पने प
कालांतरीयपुरुषांतरीयकृतिसाध्यताज्ञानाद्यत्किंचित्कालेनैतत्पुरुषांतरस्येष्टसाध
नताज्ञानस्य तैलादृशकृतिसाध्यत्वेऽपि कारकत्वेन तच्चिकीर्षाकृतिसाध्यताज्ञान
योः कार्यकारणभावे कार्यकारणयोः समानकालीनत्वतत्पुरुषीयत्वविशेषणं +
ध्रौव्येणानानाकालीननानापुरुषीयचिकीर्षासाधारणानुगतरूपा
वच्छिन्नं प्रत्यननुगतरूपेणतादृशकृतिसाध्यताज्ञानानां हेतुतया इष्टसाध
नताज्ञानस्यान्यकालीनचिकीर्षां प्रत्येतुर्वारतया चिकीर्षायामिष्टसाधनताज्ञा

वि.प्र.६
४८

नहेतुतामागसावश्यकत्वात्॥ प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानापेक्षायां प्रत्यासत्त्येयत्वाच्चेति चेत् सत्यं
तस्य चरमगोचरत्वं प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वात् सोऽयमाशयः ज्ञानेन तेन चिकीर्षाद्वारा
प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वमुपपद्यते कामस्य तत्त्वे चेष्टफलजनकतया क्षापयमानत्वज्ञापमानत्वान्निश्चेष्टम
द्विष्टसाधनताज्ञाने निवृत्तावेकोऽस्यकमाल्येति तत्त्वमस्मदाशयोऽयं च सूपपन्नः
वस्तुतस्तु॥ फलविशेषोद्देश्यकत्वे तस्य फलविशेषसाधनताज्ञानजन्यत्वमिति साध्य
ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशनापत्तया तत्तत्फलानुद्देश्यकसंध्यावन्दना
दिगोचरस्य प्रवृत्तौ व्यभिचारवारणाय भवान्नकामस्य तत्प्रवृत्तौ विशेषपदविशेषण
मनुपादेयमेवेष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वे चैककालावच्छिन्नसामानाधिक
रण्यसंबन्धेन तज्ज्ञानावच्छिन्नत्वेनेष्टसाधनतालिङ्गककार्यतानुमितेरि
वेष्टसाध्यतानास्मरणकालीनकार्यतास्वंसंस्मारकप्रवृत्ते कृतयाऽकार्यतानी
पानुभवमलकवाच्यौ तामस्मरणात्॥ मत्प्रवृत्तिर्दौकुरग्रहणमात्रावा... ले कृष्णबद्धाति

४८

गु

रूपप्रत्यक्षेनैवैवमपि तादृशसंस्कारस्य ज्ञानं तत्रार्थे ननु कथं तेदानींतनसाक्षादवगाहित्वम
प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः। नचैवं ज्ञानसामान्यसामग्र्यास्तत्समते वर्त्तमानकालत्वमा
सकलतेनसंस्कारस्यानन्तु भतकालविषयत संभवेपि सामान्यलक्षणाप्रत्यास
त्तिमन्तं मीमांसकैर्न स्वीकृतेनतत्समते ज्ञानं तत्रापवृत्तेरेव ज्ञानं तत्रापानुभवविषय
तेयातद्ज्ञानं न्यायस्य संस्कारे लोपितस्याएवमात्मानं चैतत्कालीनत्वमात्मा तेषां भवेदन्यथा
दत्त्वात्तदनुपपत्तेः। इतेविदीनीतनकालावगाहित्वासंभवएवैतेन च्या॥ एवं सति कृ
त्यैश इदानीं तन नानं संसर्गग्रहस्य वर्त्तमानविशेषनीयत्वात्॥ नित्यप्रवृत्तौ चैव
स्वविशेष्यकाशुचितत्वकालीनविषयस्वरूपाधिकारिविशेषणविषयत्वाभावात्संधी
नावाधक कार्यता ज्ञानतवेनैव हेतुता नित्यत्वं सत्यकार्यजनकीभूतताभावप्रती
योगितया ज्ञानप्रमाणतेतस्त्रिवेशात् रखुचितकालजीविकत्वप्रतसंधानासम
वहितकार्यताज्ञानजन्योपयोगजनादिकेत्वरस्वप्नवृत्तौ न व्याप्यचारः॥ तापमा

विधि॰ वा॰
५८
58

त

नतत्रिके श्यात्संबन्धावछेदनाहावपिमुख्यादिजनकत्वो यहहश्यायामात्मनः श्रोत्रादिम
त्वप्रतिसंधानेविनापवृत्तुपपत्तावपिनव्याप्तिचारः॥ वस्तुतस्तु॥ फलानुद्देश्यत्व
मेवप्रवृत्तौविशेषणं॥ एवंनकृतावृषयेनिकतमेवरवारः॥ नचानिष्यफललेनलाय
मानेचैतावच्छेदनादोशुचितोलजीवितत्वतानविशिष्टकार्यताज्ञानरूप॥ कारणा
लात्प्रवृत्त्यापत्तिःइष्टसाधनत्वादिघटितसंबन्धावच्छेदनादयर्थमेवैवेताहशकार्यताज्ञानेप्रव
र्तकेनः॥ नचैसवदकादिपर्मितेमितसत्यचैतावच्छेदनादवपिनित्यत्वत्वमहश्यायामी
हष्टकार्यताज्ञानात्प्रवृत्तदुद्देयेनवकुमरोजत्वादितिवाच्यम्॥ नित्यत्वज्ञानस्यापि
तत्सहकारित्वोपगमात॥ प्रवृत्तिसामान्ये प्रतिचस्वाविशेषणवत्ताप्रतिसंधा
नविशिष्टकार्यताज्ञानत्वेनहेतुता॥ स्वाविशेषणं प्रवृत्तेमातृप्रभृतिधर्मः॥ का
म्यस्थलेकामनाविषयमेवतादृशत्वात्कामसाधनताज्ञानमेवतादृशधर्म
ज्ञानात्मकं॥ विशेषसामग्रीसहकृतोपायेवसामग्र्याः कार्यजनकत्वाचेत्स ५८

२१

वेदनादिविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेः स्वविशेषणतापादकस्य सामान्य वा २
कारणतावच्छेदकाक्रान्तत्वेऽपि नातिप्रसंगः इष्टस्य च कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव सा
मान्यकारणतावच्छेदकत्वात् ॥ इष्टहेतुत्वबोधस्य ॥ नित्यस्यालोपप्रवृत्तौ शुचितकालजीवित
ज्ञानस्य कारणतावच्छेदकतानतिरिक्तार्यायस्तु चेः संध्यावन्दनादिकरणमपि प्रत्यवा
यहेतुरिति श्रामात्ः स्वस्य शौचादिमत्वमप्रतिसंधानस्यापि संध्यावन्दनादेस्स
हेतुत्वेः ॥ नचैवमशुचेरेव संध्यावन्दनाद्यकरणं प्रत्यवायहेतुरिति ज्ञानातः स्वस्य
व शौचे नियतसंध्यानस्य शुन्नत्वे नित्यत्वज्ञानसहकृतकार्यताज्ञानात्वेव च्या
पत्तिरिति वाच्यं ॥ तत्कालावच्छिन्नतदकरणं धर्मिकप्रत्यवायोपधायकताग्र
हस्यैवानिष्टफलजनकत्वात् ॥ नैकार्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि गमात् ॥
शौचसमवहितस्यैव नित्यताकारणस्य प्रत्यवायहेतुत्वेनेति बोधात् ॥ शौचकालावच्छि
न्नतदकरणस्य प्रत्यवायोपधायकत्वज्ञानादिति प्रसंगविरतत्वात् ॥ एवं प्रत्यवाय

गोचरत्वलक्षणहेतुषस्साधि सहकारित्वं गोकार्यं । अन्यथा प्रत्यक्षवाधवलादेव हेतुषरहित
स्यालेऽसम्भावितत्वाकरणप्रत्यक्षवाधप्रतिपादकस्त्रोदवाक्यस्य सपरक्षेपादिपु
नः प्रतः स्नानादवश्रवज्ञानानां तेः । एवं च भाव गोचरत्वलक्षणहेतुसमस्तसहित
कार्यताज्ञाने सेव प्रतियोगिगोचरत्विकीर्षासन्निहेतुत्वं पूर्वे सिद्धं तत्र चलाप
वाद भाव गोचरत्वे च सहकारितमेव कार्यताकारणेन त्यागोचरत्विकीर्षाहेतुस
न्निहेतुत्वासंभा । इदानीं कर्याचेन फलोपगमे द्वितीयविरहाल्लेताद्दासमस्त
वेलाहेत्वदुःखसाध्यत्वादिकं टकपापनाशकादिविघ्नश्रवणितीर्थनेन । व्यवृपैवे
ज्ञानाभावादि गोचरहेतुसहितकार्यतायां ज्ञातानेऽपि भोजननादि गोचरश्चवृत्तेः
सभावेनेदृष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्य हितसमर्प्यतत्रकालतः
मनपिकमिति चेन्न । भोजनाभावस्याकुष्टफलान्तरासंध्यानतयासत्व
षांसंभवात् । तदापि विकार्यं वेपितत्वासम्भवस्य समवधानस्य तत्रविकीर्षा

रस्योरान्तु मावि कतया सामग्र्यंतरकल्पनस्यावश्यकत्वात् । अपेवमपि कास्यस्य
लीयपवित्रिकां कीप्रवत्स्यो द्विष्टसाधनताज्ञानतैनैव हेतुत्वे किं न वत्स्यात इत्थं साध्य
नताज्ञानजन्यकार्यिताज्ञानत्वापेक्षया लाघवात् ॥ न त्वस्य लीयकोपि
ताज्ञानहेतुत्वे गौचादि ज्ञानस्यानवच्छेदकत्वे सामान्यतस्त्रिविधीत्वमव
च्छित्वयोहेवनजन्यतावच्छेदकत्वात् ॥ तादृशकारणत्वायेव कल्पस्य साध्य
ताज्ञानद्वारा ज्ञो भोजनादौ चिकीर्षीमदस्यह्यापादेपप्रवृत्तेः ॥ कादिष्टसा
धनताज्ञानेन कचिज्ञाभावगोचरवलवद्द्वेषेण सत्त्वे ततदृति साध्य
ताज्ञानान्कार्यित्वादस्वीकारे ऽत्मवलानिष्टप्रसंग इवात्र ज्ञानं सवाढ़िति
चेन्न ॥ इष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षायां हेतुत्वे स्वतंत्रेष्टसाधनता
ज्ञानहेतृतिसाध्यताज्ञानफलेच्छानोपक्षयात् प्रयुगपदवस्थानासंभवेनेष्ट
साधनत्वकृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहालंबनमेव फलेच्छापर्यन्त

यं ॥ तत्र न संभवति तत्र व्यवहितो नरदृष्टसंबंधित्वघटितस्य हेतिमा
ध्यत्वस्यानुपपत्तिरिति दृष्टएव पाकादिद्वयेपि नैव भाव्योदनादौ दृष्टसंफल
तिकेषु पितृस्वाधनत्वेनतादेशकालाव्यवहितत्वेदृष्टसंबंधघटितेन
समसमेककालावच्छेदेनैकधर्मावच्छिन्नेतयाएकधर्मिसंबंतानेनवि
षयीकरणसंभवात् इष्टसाधनतानामप्रकारणतावच्छेदकते
वेकारणतावच्छेदकोपपत्तिहितकारणमन्त्राएवकार्यत्वमितिनियामव
तमेष्टसाधनतानामस्यचिकीर्षाव्यवहितमात्रकालदलौकतेपिदृष्टित
विरहात्स्वरूपलवेनानन्वयेहष्टत्वात् न चैवमिष्टसाधनतानामस्यवि
तावैरेवेपितदुपलब्धितकार्यतात्वानन्वत्तोत्कज्ञातत्वावच्छेदच्छैतदेवे
दनाने चिकीर्षास्ववृत्तिवान्यसमस्यावृत्वेवद्दृत्तिवाच्यत्वं एतदनुसो
धनेवटकदृष्टवृत्तित्वस्यतदवच्छेदकघटकसंबंधसप्यादृस्युः वे ५

शितत्वात्॥ अथैवमप्यर्थयोर्हेयोपादेयतेष्टसाधनताज्ञाने तज्जन्यकार्यताज्ञाना
देव नित्यो विधिवृत्तिसंभवात्॥ तत्र सामान्यतः कृत्यमनसयुक्तं संध्यामुपा
सीतेत्यादौ विधौ वा इत्याह इह हः॥ साध्यानुपसीतेत्यादि विधि सामान्याह
ततथापि विध्यसमासाभूक्याह तार्थवा इत्याशामाणप्रमगी कुर्वीत नयनेद्रः स्वेन
सप्तभंगि मित्याधिर्यवाद इवतत्सामान्येकर्तव्यत्वात् प्रवृत्त्यफलवोधकार्थ
वादेनाक्षिप्य च विशिष्टफलावोधके विधिवाक्ये विश्वजिन्न्यायेन
विधिते ष्टसत्त्वेन सामान्यतः इष्टवोधनेऽकरणकाले विशिष्टस्वर्गफलक
लोकलक्षपतीति नतएव प्रवृत्तेरस्तु॥ नन्वेवं फलकामनायाभावादियमात्
संध्यावंदनादौ निवर्त्तकर्तव्यतानस्यादिति वाच्य॥ सकलसंध्यादि
कालीनादिकारि सकलपुरुषापवर्गनिविषयत्वकृपापाणिवतकर्तव्य
तायामावतामप्यभगीकारात्॥ तदकरणेजनकस्य त्वेय वा यमोऽचरदेव

विधि॰वा॰
५१
51

रहितेनालसेन पुंसा कामाधिकारितापि तदकरणादन्योऽप्ययाः कामनोपाधिकत्व
त्वेपि संभवादिति चेन्न । संध्यानुपासनतदुत्पायश्चित्तविधेरस्य स्तुतिपरत्वेन संध्या
वंदनादेः स्वर्गादिफलाजनकत्वबोधकतया तस्य तदजनकत्वे निश्चिते तापि न्यत्र
मीमांसकस्य तदकरणजन्यप्रत्यवायपरत्वे हुपसत्वे संध्यावंदनादेः प्रत्ये
सानुभाविकतया सामान्यंतरकल्पनस्यानवकल्पकत्वात् ॥ कर्मेष्टसाधनता
ज्ञानं विनापि प्रवृत्तं गौकारे विश्वजितोपि निष्फलत्वापत्तेः । नचेष्टसा
धनताज्ञानानपेक्षपूर्वत्वौ मितत्वत्वतो न स्यमहत्कारित्वाद्विश्वजितोऽ
नुत्पत्तयाते लिंगकल्पेनाज्ञानमेवतत्रप्रवर्तकमिति तद्विध्येः प्रवृत्तिप
रत्वोपपत्तये तस्य कार्यत्वोपपत्तयेवात्रेष्टसाधनत्वकल्पनं त इति वाच्यं ।
तदुपपत्तये तत्र स्वर्गफलसाधनत्वं तिसत्वं वा कल्प्यतद्दतत्रविधिनिगम
नादिरहादिति चेन्न । विश्वजिद्यागस्य निःफलत्वकल्पनापद्येतदकरणप्रत्यु

तोः प्रत्यवायं नरकं च प्रति हेतुत्वं कल्पनीयं ॥ स्वर्गसाधनताकल्पनापत्तेस्तस्यैव पुरुषं
स्वर्गं प्रति च कारणत्वं कल्पनीयमिति लाघवेन स्वर्गसाधनताया एव कल्प
नात्र न चारब्धकोप्यकर्मानिष्पन्ना वधि प्रत्यवायोत्पादकत्वाद्विश्वजितः काम्यत्वेप्या
रब्धे तदकरणस्य प्रत्यवायाजनकत्वमात्रं स्यकामितितदकरणस्यैव प्रत्य
वायादिजनकताकल्पनं युक्तमिति वाच्यं ॥ आरब्धकर्मेतराकरणसाधा
रणरूपेणैवारब्धविश्वजिदकरणस्य प्रत्यवायादिजनकत्वात् विश्वजि
तः काम्यतापत्ते ~~...~~ तादृशविश्वजिदकर
णस्यैव प्रत्यवायादिकारणताधिकविरहात्तत् विश्वजितो नित्यतापत्तेश्च
नित्यानां तराकरणस्य तदकरणसाधारणरूपेण प्रत्यवायादिजनकता
नसंभवति ॥ संध्योपासनविध्युक्तजनापकरणस्य भक्षाभिन्नतत्तत्कालकर्म
कालसहकारेणान्यान्यजातीयप्रत्यवायादिजनकतमानस्यापिशिष्यका

५२
विधि॰वा॰
52

रणतापामावरूपत्वात् ॥ नचैतादृशलाघवानुरोधेन संध्यावंदनादीनामपि कौ
म्यतापत्तिरितिवाच्यं ॥ संध्यावंदनाद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकतयां नित्यत्वे
वादस्य प्रायश्चित्तोपदेशस्य च प्रमाणत्वाच्च त्काम्यनागौरवस्याप्रयोजकत्वात्
तादृशे च नित्यत्वं नास्त्येव यस्य वारणे निंदार्थवादप्रायश्चित्तोपदेशौ न स्तद्भूला
कुः । अत्र नैयायिकाः ॥ सकलकाम्यगोचरेच्छाप्रवृत्तौ इष्टसाधनताज्ञानत्वेन
न्यकार्यताज्ञानत्वेन निष्फलगोचरेच्छाप्रवृत्तौ तु स्वोचितकालजीवित्वज्ञान
जन्यकार्यताज्ञानत्वेन वा हेतुतायां निष्फलगोचरेच्छाप्रवृत्तौ तु स्वोचितकाल
जीवित्वज्ञानजन्यकार्यताज्ञानत्वेन केवलकार्यताज्ञानत्वेन वा हेतुतानि
ष्फलगोचरेच्छाप्रवृत्तौ प्रत्यवायगोचरद्वेषसहकृतप्रत्यवायजनकाभा ५२
वप्रतियोगित्वज्ञानस्याभावगोचरद्वेषस्य वा हेतुतायां साफल्यनामपेक्ष्य
सुखदुःखाभावेतरगोचरेच्छायामिष्टसाधनताज्ञान[illegible]त्वेन हेतुत्वसाध्य

केवलकार्यताज्ञानत्वेनवा॰

त्वप्रकारकैषां प्रतीतत्वप्रकारकज्ञानत्वेन प्रवृत्तिसामान्यं प्रति च इष्टसाधनता
ज्ञानत्वेन च हेतुतावच्छेदकमेव लाघवात् दुरितं मुक्तो मे कार्यतावच्छेदकगौर
वात् इष्टसाधनत्वज्ञानावच्छिन्नकार्यताज्ञानत्वेन कार्यताज्ञानावच्छिन्ने
ष्टसाधनताज्ञानत्वेन वा विनिगमनाविरहात्॥ नित्यत्वज्ञानादेः कारण
ताघिमाज्ञसाध्यत्वसाधनत्वयोरेकज्ञाने नैकधर्मिणि नावगाहनं भवतीति
द्वयोः कारणत्वेन संभवतीति आशुक्रमस्य पुभवन्मातेपि विनिगमनाविर
हेण द्वयोः कारणतापादुर्वारतयाप्यवच्छेदकत्वे पृथग्भयस्य महालेबेन स्वी
कारयितव्यत्वाच्च॥ वस्तुतस्तु॥ साध्यत्वसाधनत्वयोरेकदा एकत्रासमवे
त्वविरोधेऽपि एककाले रूपावच्छेदकसमनेन तथोश्च एकधर्मिण्येकज्ञानेनाव
गाहनेन किंचिदपि बाधकं॥ अपि चैवं वाजपेयेन यजेतेत्यादौ वाजपेयस्य सा
ध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरेककालमनन्तभाव्यनौ यागरूपैकधर्मिणि गसा

५२
वि॰ धि॰
53

नन्वपोर्यदि केवलमेकत्रैव पामितिर्विशिष्टापायोऽन्वयपक्षादयागत्वावच्छिन्नस्यैव स्वर्गविशेषसाध्यत्व

वोधसंभवात् वाजपेयपदस्य कर्मनामधेयतानां स्वीकृत्याकांक्षाभावबोधक
लत्वं निर्वीजं ॥ अथ यव पवशैर्योपपत्तौ वाजपेयपदस्य कर्मविशेषनामत्वे न
लमनप्रयुक्तगौरवपराहतेव ॥ न च वाजपेयसाध्यत्वस्वर्गविशेषसाध
नत्वं प्रत्येतव्यं ॥ तथा च यागत्वरूपितावच्छिन्नत्वमिति प्रसंग इति
नत्वपोर्यदि केवलमेकत्रैव पमितिर्विशिष्टापायोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां गत्वावच्छि
न्नस्यैव स्वर्गविशेषसाधनं वाजपेयसाध्यता विशिष्टेन साधनत
वोधरूपगंतव्यः ॥ तत्र च वाजपेयसाध्यतावच्छिन्नत्वं स्वर्गविशेषसा
धनतानिरूपकत्वं च ध्वंसस्य श्रुतिवाधः वाजपेयसाध्यतायाः स्व
र्गसाधनता संमानकालीनत्वात् समानैकाधिकरणावच्छेदकभावविर
हात् तत्स्याः स्वर्गसाधनतावच्छेदकत्वं नतसंबंधावच्छेदकत्वासंभवादि
ति यागविशेषवाचकत्वं वाजपेयपदस्य कल्प्यमिति पूर्वपक्षिमिश्रमतखंडनं ॥

वषेघ॥२

कालीन
५२

र नञ्ह्यस्मिति रीत्या तदुभयमन्वयोपपत्तये पिता इत्यादि विशिष्टकालस्य संयोगतं
सामानाधिकरण्येन स्वर्गविशेषसाधनत्वप्रतीतेर्वाजपेयस्याप्यसिध्यापत्तेः
स्य तादृशस्वर्गविशेषसाधनत्वे वाजपेयस्याप्यत्वाभिधान सगुणे पदे
नेति प्रतिसंदृष्टान्ते मतिवाजपेयस्याप्यमात्रे रतिधर्मविशिष्टमूलतादृशफल
साधनत्वे तात्पर्यं गुणविते तदनंतरं च वाजपेयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वा
भिमतधर्मविशेषत्वाभिमतस्य रूपं विंदुवशिष्टतादृशधर्मस्य मान
साजन्कत्वावच्छेदकत्वगहहत्वशि संगमान वृत्तां मात्र अन्यपातन
वाप्यप्रतीकारान्तरं तथाहि वाजपेययपदस्वरूपेमैवोमधेयलेकाजपे
येन यजेतेत्यत्र वाजपेयपदं वा वाजपेयपदवाच्यत्वावच्छिन्नप
रमुपगंतव्यं तत्तौ प्राप्तव्यन्नेनन्यथा नवानित्याद्विधा मेलापसं॥ एवं च वा
जपेयपदवाच्योपयाग साधननामित्येवान्वयबोधो मन्निष्यातेक्रिया

विधि॰ वा॰
५४

पां यस्य विशेषणस्याभेदः संसर्गतया भासमेतत्तद्वाचकपदे तरस्येव त्रि
या विशेषणानामित्यादिनाद्वितीयेऽध्यतेऽमत्रत्ततीयापौऽभेद इत्य
लं पल्लवितेन ॥ इति श्री विधिविवा
रः ॥ ॥ ॥ लि॰ सं॰ वेसी धरेल ॥

५४